

Міністерство освіти і науки України
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
Педагогічний факультет
Кафедра загальної педагогіки та дошкільної освіти

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ «МАГІСТР»**

**ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ У ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Виконала:

студентка педагогічного факультету
спеціальності 012 “Дошкільна освіта”

Ковальчук Наталія Сергіївна

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент

Мельничук Лілія Борисівна

Рецензент:

кандидат педагогічних наук, доцент

Гринькова Надія Михайлівна

Рівне – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ		9
1.1. Формування культури міжетнічних стосунків як міждисциплінарна проблема		9
1.2. Виховання толерантності як основи формування міжетнічної культури у дітей дошкільного віку		17
1.3. Зміст, методи, форми та засоби виховання культури міжнаціональних стосунків у дошкільному віці		25
Висновки до розділу 1		34
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МОДЕЛІ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ		37
2.1. Критеріальна характеристика сформованості культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку		37
2.2. Система педагогічної роботи з виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку		55
2.3. Динаміка сформованості культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку експериментальної та контрольної груп		67
Висновки до розділу 2		72
ВИСНОВКИ		74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		78
ДОДАТКИ		85

ВСТУП

Актуальність дослідження. Ідеологічна і соціальна нестабільність у країні, низький рівень моральних цінностей, не влаштованість підростаючого покоління зумовили наростання в суспільстві соціальної тривожності, невпевненості у майбутньому, агресивності й жорстокості.

Для вирішення перелічених проблем суспільству необхідно створювати умови для гуманізації освітнього процесу та демократизація стосунків між його учасниками, де в центрі уваги – людина як найвища соціальна цінність, якій буде забезпечуватися повне розкриття її можливостей і здібностей, а пріоритетом стануть загальнолюдські цінності та гармонічні стосунків з навколишнім світом. Тому важливим напрямком психологічних досліджень є розробка і впровадження у життєву практику міжособистісних моделей міжетнічної культури стосунків у представників різних народів і носіїв різних етнічностей. Такі практики мають сприяти безконфліктним відносинам між вихідцями з різних поліетнічних країн, до яких належить й Україна.

Суспільство постійно закріплює правові підходи до вирішення означених проблем низкою нормативних декларацій та конвенцій: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього, Декларації про права народів на мир, Конвенція ООН про права дитини, Декларація щодо заходів по ліквідації міжнародного тероризму, Конвенція та Рекомендація ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти та ін.

Достатньо велика кількість програмних документів проголошують необхідність створення толерантного суспільства і в нашій країні. Так, Законом України «Про дошкільну освіту», Законом України «Про охорону дитинства», «Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні», програмою розвитку дітей дошкільного віку «Я у світі» визначено, що забезпечення виживання, розвитку та захисту прав кожної дитини є обов'язком для держави

та суспільства. Проте, досі не сформована єдина концепція та технологія рішення цієї проблеми, відсутня науково обґрунтована система педагогічних методів виховання толерантності у дітей саме дошкільного віку.

Дослідженням сутності культури міжетнічних стосунків займалися провідні вітчизняні та зарубіжні дослідники: А. Асмолов, В. Библер, А. Бодалєв, І. Виготський, В. Давидов, В. Зінченко, А. Леонтєв, І. Халеєва, В. Слободчиков, А. Маслоу, М. Мід, Р. Хенвей та ін..

У працях дослідників набули висвітлення окремі характеристики, які співвідносяться із толерантністю як якістю особистості, а саме: милосердя (І. Княжева), чуйність (М. Воробйова, Т. Пономаренко), співчуття та співпереживання (Г. Кошелева, Л. Стрелкова), турботливість (І. Дьоміна, М. Тимошенко, І. Хомякова), взаємодопомога (А. Виноградова, Т. Репіна), полікультурність (В. Бойченко, Л. Ільченко, Е. Койкова), гуманна поведінка та взаємини (Л. Врочинська, А. Гончаренко, О. Козлюк, Н. Химич) та ін.

У науковому доробку Ш. Амонашвілі, А. Асмолова, В. Білоусової, А. Богущ, О. Коберника, Т. Кравченко, В. Кременя, В. Кузя, В. Маралова, А. Маслоу, Н. Побірченко, І. Рогальської, В. Сітарова, О. Сухомлинського та ін. акцентується на необхідності якомога раніше знайомити дітей з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчати доброті, виховувати в них відповідні особистісні властивості.

Найбільш сензитивним періодом розвитку у цьому плані є дошкільний вік. Саме в цей період у дитини відбувається перехід від егоцентризму до централізації як передумови знаходження свого місця в системі можливих точок зору, встановлення між іншими людьми та власним «Я» системи спільних і взаємних стосунків. Підтвердження цієї думки знаходимо у працях І. Беха, Н. Гавриш, О. Кононко, К. Крутій, Т. Поніманської та ін., які частково вивчали проблему виховання толерантності у дошкільників. Ширше цю проблему досліджували: Є. Оулер (прояви основ толерантних взаємостосунків дітей у дитячих садках Німеччини), О. Овсяннікова (виховання толерантності

засобами мистецтва) В. Ашиков (розробка програми виховання толерантності та основи культури миру в дітей дошкільного віку) та ін.

Водночас, поза увагою дослідників опинилося питання виховання у дітей дошкільного віку культури міжетнічних стосунків як особистісного утворення, що набуває безпосереднього прояву у взаємостосунках із оточуючими. Відсутня науково обґрунтована система педагогічних умов, спрямованих на ефективне розв'язання цієї проблеми.

Як наслідок, виникає низка суперечностей між: об'єктивною потребою гуманізації дошкільного виховання і недостатньою розробкою відповідного змістового й методичного забезпечення; вагомими можливостями суспільства й сім'ї щодо виховання у дошкільників культури міжетнічних стосунків та невідповідністю дорослих вирішувати означену проблему; необхідністю формування у дітей дошкільного віку культури міжетнічних стосунків та традиційними підходами до вихованого процесу в закладах дошкільної освіти.

Зважаючи на актуальність проблеми, вказані суперечності та недостатній рівень її наукової розробленості було обрано темою дослідження – **«Виховання у дітей старшого дошкільного віку культури міжетнічних стосунків»**.

Мета дослідження: науково обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність методики виховання у дітей старшого дошкільного віку культури міжетнічних стосунків.

Відповідно до мети визначено **завдання** дослідження:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми та психолого-педагогічні умови формування культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку.

2. Розкрити специфіку виховання культури міжетнічних стосунків у старших дошкільників.

3. Визначити зміст та засоби виховання культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку.

4. Обґрунтувати критерії, визначити рівні та показники розвитку культури міжетнічних стосунків дошкільників.

5. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методика виховання культури міжетнічних стосунків у старших дошкільників.

Об'єкт дослідження: процес виховання культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку.

Гіпотеза дослідження – ефективність виховання культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку підвищиться при забезпеченні наступних педагогічних умов: оптимізації форм і методів виховання культури міжетнічних стосунків; організації спільної діяльності дітей, яка сприяє розвитку толерантних емоцій, формуванню досвіду толерантної поведінки: побудови взаємин дітей з педагогами на основі педагогічної підтримки; цілеспрямованої і конструктивної взаємодії педагогів і сім'ї, з метою створення толерантного виховного середовища.

Відповідно до визначених завдань було застосовано такі **методи дослідження:**

– теоретичні: аналіз, порівняння і узагальнення наукових джерел дали змогу сформулювати уявлення про актуальність проблеми, ступінь її дослідження та педагогічних умов її формування;

– емпіричні: бесіди, анкетування, спостереження, діагностичні методики (модифіковані методики «З якої країни гості?»; «З якої країни іграшка»; «Виявлення емоційного стану людей, зображених на картинках», «Впізнай настрій»; гіпотетичні ситуації морального вибору, сюжетно-рольові ігри), аналіз планів освітньо-виховної роботи; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний) був застосований для перевірки ефективності розроблених педагогічних умов формування культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку.

– статистичні: методи математичної статистики були використані для обробки експериментальних даних і аналізу динаміки досліджуваних явищ.

База дослідження: дослідно-експериментальна робота здійснювалася

на базі закладу дошкільної освіти «Броницький ясла-садок «Малятко» Камінь - Каширського району, Волинської області. Експериментом було охоплено 50 дошкільників віком 5-7 років, 10 вихователів закладів дошкільної освіти, 20 батьків.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше* теоретично обґрунтовано, розроблено і експериментально перевірено педагогічні умови формування культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку; визначено структурні компоненти, критерії, показники та виявлено рівні сформованості культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку; *уточнено і теоретично обґрунтовано* сутність і структуру поняття «формування культури міжетнічних стосунків»; *розвинуто* теоретичні положення, які у сукупності є цілісною системою ефективного формування культури міжетнічних стосунків у старших дошкільників; *набули подальшого розвитку* положення про громадянське виховання дітей дошкільного віку, необхідність взаємодії закладу дошкільної освіти і сім'ї у вихованні, педагогічну просвіту батьків.

Практична значущість дослідження полягає у розробці методики формування культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку.

Методичні матеріали, розроблені автором, можуть бути впроваджені у масову практику роботи закладів дошкільної освіти. Результати дослідження можуть застосовуватися у процесі підготовки та перепідготовки фахівців спеціальності 012 «Дошкільна освіта» під час вивчення дисциплін «Методика національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку», «Теорія і методика співпраці з родинами», а також у процесі проходження навчальної (ознайомчої) та педагогічної практик майбутніми фахівцями дошкільної освіти.

Апробація та впровадження результатів магістерського дослідження. Обґрунтовані та досліджені автором положення апробовані та впроваджені в освітній процес закладів дошкільної освіти.

Основні результати дослідження було обговорено на Регіональному науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми формування творчого педагога в контексті нового Базового компоненту дошкільної освіти» (26 травня 2021 р.); Студентській науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні особливості формування особистості в освітньому просторі: історичний досвід та практика сьогодення» (3 листопада 2021 р.), а також на засіданнях кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти.

Публікації. Основний зміст і результати магістерського дослідження відображено в таких публікаціях автора:

1. Ковальчук Н. С. Критерії, показники та рівні сформованості культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні проблеми формування творчого педагога в контексті нового Базового компоненту дошкільної освіти: Збірник тез виступів учасників Регіонального науково-практичного семінару* (м. Рівне, 26 травня 2021 року) / за ред. О.О. Красовської, Л.Б. Мельничук, І.П. Мисько; ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука». Рівне: МЕНУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2021. С. 55-58.

2. Ковальчук Н. С. Модель виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку. *Психолого-педагогічні особливості формування особистості в освітньому просторі: історичний досвід та практика сьогодення: Збірник тез студентської науково-практичної конференції* (м. Рівне, 03 листопада 2021 року) / упор. та гол. ред. Л.Б. Мельничук, ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука». Рівне: МЕНУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2022. С. 91-95.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел (78 найменувань) та додатків. Основний обсяг роботи становить 77 сторінок. Робота містить 4 таблиці, 5 рисунків. Загальний обсяг магістерської роботи складає 103 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Формування культури міжетнічних стосунків як міждисциплінарна проблема

Проблеми міжетнічних стосунків останнім часом набувають дедалі більшої актуальності в зв'язку з тенденціями глобалізації світових цивілізаційних процесів, загостренням економічних та політичних криз, інтенсифікацією міжкультурного обміну, прагненням людства подолати ненависть, жорстокість, агресивність між народами, утвердити мир і злагоду.

У широкому значенні слова міжетнічні стосунки розуміють як взаємодію народів у різних сферах – політиці, культурі тощо, у вузькому – як міжособистісні стосунки людей різних національностей, що виявляються у трудовому, сімейно-побутовому, а також сусідському, дружньому та інших видах неформального спілкування [11, с. 107].

Різні аспекти проблеми міжетнічних стосунків стали предметом дослідження багатьох галузей науки – культурології, політології, соціології, економіки, історії, психології та ін. Так, етнологія розглядає питання міжкультурної взаємодії, особливо етнокультурні чинники. У сфері вивчення істориків перебувають відносини між народами у ретроспективі. Політична соціологія досліджує вплив характеру міжнаціональних відносин на політичний стан у країні та її частинах.

Найбільш близькими є позиція й предмет дослідження в етносоціологів й етнопсихологів. Етнопсихологи досліджують невеликі групи в штучно створених умовах, а етносоціологи – навпаки, великі групи – народи, діаспори – у природних умовах [23].

Проте, основу досліджень проблем міжетнічних стосунків слід шукати в філософії, а саме в етнофілософії, яка є міждисциплінарною сферою знань і

вивчає філософію етносів, етнічність, філософські уявлення як системну складову духовної культури етносів, особливості національних філософських традицій, етнометодологію, аспекти етнічних та естетичних уявлень, засади етноорієнтованих ідеологій [31].

Одним із традиційних завдань соціально-філософського дискурсу є побудова моделей взаємодії людини, природи й суспільства, що реалізуються у виробничо-економічній діяльності, втіленої у сферах екологічної й матеріальної культури, а також у соціальній діяльності, яка пов'язує людину й суспільство в просторі нормативної та духовної культури. У зв'язку з цим стає актуальним виявлення специфіки етнічних форм синтезу матеріального й духовного соціального буття людини як вихідного пункту для аналізу комплексу зв'язків між його виробничо-економічною, суспільною та духовно-релігійною діяльністю [41, с. 47].

Етнічна свідомість породжує й обґрунтовує вищі санкції, які утверджують цінності й істинність наявного світопорядку. Дослідження форм його відображення в етнофілософії дає можливість визначити базові механізми соціальної регуляції, виражені в релігійно-міфологічній мапі світу й представлені в розмаїтті напрямів сучасної філософії.

Етнос у вузькому розумінні – це історично сформована сукупність людей, яким притаманні спільні, відносно стабільні особливості культури й психіки, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших груп. У широкому розумінні етнос є етносоціальним організмом, до складу якого поряд з унікальними, неповторними якостями й властивостями входять й базові, фундаментальні засади й характеристики, зумовлені його соціальною структурою. Сучасні процеси трансформації цінностей й установок етнічних груп, викликані переходом від індустріальної цивілізації до постіндустріальної, ставлять під сумнів саме існування етносів як стабільних і стійких соціальних утворень [65].

Другим за значущістю напрямом дослідження проблем міжетнічної взаємодії ми вважаємо психологію, а саме її напрям – етнопсихологію, яка

почала формуватися в другій половині XIX століття. Але вже в XX столітті в цій сфері виокремилася галузь, яка посідає особливе місце в етнопсихології – психологія міжетнічних стосунків. Проте, слід пам'ятати, що не існує окремих, властивих виключно міжетнічним відносинам, психологічних явищ та процесів: усі вони є універсальними для міжгрупових відносин.

Дослідження в психології проблем міжетнічних стосунків посилювалися у 70–ті роки XX століття й були пов'язані з етнічною ідентичністю. Етнічна ідентичність або етнічність – це відчуття приналежності до окремої культурної традиції. Об'єктом вивчення цього феномену здебільшого є розвинуті індустріальні країни. Найбільш активно етнічність вивчали в США, які стали своєрідним еталоном сучасної уніфікованої індустріальної культури. Саме в цій країні можна відстежити тенденції, властиві культурним процесам, що відбувалися в усіх індустріальних країнах [71].

Міжетнічні стосунки – це не тільки відносини між групами. До цієї сфери зараховують і ставлення до групи, яке виявляється в уявленнях про неї – від позитивних образів до негативних. У наш час значний внесок у формування ставлення до певної етнічної групи роблять засоби масової інформації, які наданою інформацією про інший етнос фактично створюють «другу реальність» у суб'єктивному світі людини. Стосунки між групами можуть виникати навіть без безпосередньої взаємодії між ними, про це свідчать численні дослідження [74].

При вивченні міжетнічних стосунків у центрі уваги психологів перебуває поведінка людей різних національностей. При цьому поведінку людини розглядають не тільки через дії, але й через факти свідомості, сприйняття дійсності – погляди, уявлення, настанови, орієнтації, цінності.

Психологію міжетнічної взаємодії вивчають за допомогою соціально-психологічних теорій середнього рівня. Аналіз здійснюють через особистість, яка належить до етнічної групи. Природно, що ступінь приналежності в людей досить різний і залежить не тільки від типу особистості, але й від культурних традицій, конкретних ситуацій [78, с. 79].

Проте, якщо людина вважає себе українцем, татариним чи лезгином, то вивчаючи її як особистість, можна зрозуміти соціально-перцептивні уявлення й інші психологічні реалії, що характеризують міжетнічні стосунки, в яких він бере участь.

При дослідженні психології міжетнічних стосунків використовують кілька соціально-психологічних теорій, однією з яких є теорія особистості.

У цьому контексті І. Кон зазначив, що дехто розуміє особистість «в єдності індивідуальних властивостей та її соціальних ролей», інші – як сукупність інтегрованих в індивідуумі «соціальних рис, які утворилися під час прямої або побічної взаємодії цієї особи з іншими людьми». При вивченні міжетнічних стосунків другий підхід фактично домінує [5, с. 123].

Важливим є також підхід до розгляду структури особистості, який запропонував А. Леонт'єв. Передумовою її вивчення науковець уважав розуміння особистості в нерозривному зв'язку з діяльністю. Якщо в основі особистості лежать «відносини підпорядкування видів людської діяльності», то структура особистості є ієрархією цих видів діяльності. Однак діяльність завжди вмотивована, тому за ієрархією видів діяльності лежить ієрархія мотивів, а також відповідних до них потреб [5, с. 124].

В особистості, яка належить до певної етнічної групи, можуть бути потреби в безпеці, цілісності групи, солідарності, потреби в справедливості, позитивному сприйнятті іншими, результативності діяльності.

Вважають, що структурні компоненти психології особистості відтворені в психології групи. Це нібито нашарування, взаємодія мотиваційних, пізнавальних, емоційних і комунікативних процесів. Продуктами цієї взаємодії є соціальні настанови. Саме через них і здійснюють дослідження міжетнічних стосунків. Міжетнічні стосунки завжди вивчали з метою їхньої гармонізації, подолання дискримінації та врегулювання напружень і конфліктів. Тому теорія настанови допомагає зрозуміти причини міжетнічних конфліктів і знайти способи їх подолання [23].

Проблема міжетнічних стосунків – це проблема розуміння культури іншого етносу. Тому цю проблему розглядає також і культурологія. Предметом культурології у сфері міжетнічних стосунків є різні форми культур, основою для виділення яких стають час, місце розташування чи релігійна орієнтація. Культурологічні дослідження базуються на аналізі текстів, окремих аспектів духовної культури етносів, передусім, різних форм мистецтва [78].

Після епохи «великих географічних відкриттів» європейцям відкрився новий світ, повний розмаїття культурних форм й особливостей життя. У XIX столітті різноманітні види культур, опис специфічних обрядів і вірувань, які існують в Африці, Північній та Південній Америці, Океанії й багатьох азіатських країнах, стали підґрунтям для розвитку культурології [32, с. 41].

У світі існувало й існує велике розмаїття видів культур як локально-історичних форм сукупностей людей. Кожна культура з власними просторовими й часовими параметрами тісно пов'язана зі своїм творцем – народом (етносом, етноконфесійною спільнотою). Будь-яка культура має свої складові та виконує визначені функції. Розвиток і функціонування культур забезпечує особливий спосіб діяльності людини – соціальну (або культурну), головна відмінність якої – дії не тільки з предметно-речовими утвореннями, але й ідеально-уявними сутностями, символічними формами. Культура виражає специфіку побуту, поведінку окремих народів, їхній особливий спосіб світосприйняття в міфах, легендах, системі релігійних вірувань і ціннісних орієнтацій, які надають сенс існуванню людини. Значну роль у функціонуванні культур відіграє комплекс релігійних вірувань найрізноманітніших рівнів розвитку (анімізм, тотемізм, магія, політеїзм і світові релігії). Часто релігія (а вона постає як важливий елемент духовного життя) є провідним чинником у визначенні своєрідності культури й основним регулятором у спільнотах людей [40].

Культура, таким чином, – це особлива форма життєдіяльності людей, яка дозволяє виявити розмаїття стилів життя, матеріальних способів перетворення природи й створення духовних цінностей.

Суміжною науковою дисципліною, яка вивчає соціальні процеси в різних етнічних середовищах й етнічні процеси в соціальних групах, є етносоціологія.

Предметом етносоціології є дослідження соціальних аспектів розвитку й функціонування етнічних груп, їхньої ідентичності, інтересів і форм самоорганізації, закономірностей колективної поведінки, взаємодії етнічних груп, взаємозв'язків особистості, яка входить до складу цих груп, і соціального середовища.

Етносоціологія – міждисциплінарний науковий напрям, і це ускладнює методологію етносоціологічних досліджень. Кожного разу необхідно співвідносити методологічні принципи, які дозволяють вивчати закономірності суспільного розвитку, розвитку етнічних груп й особистості. За таких умов найбільш загальним принципом стає принцип діяльності. Діяльність у соціології розглядають як спосіб існування людства, як реалізацію соціальних законів, які й виявляються через діяльність людей, через діяльність особистості, яка залучена до системи суспільних відносин. Внутрішньоетнічні та міжетнічні стосунки є одним з їх видів і пов'язані з усією системою суспільних відносин [23, с. 203].

При дослідженні діяльності різних етносів етносоціологія використовує достатню кількість методологічних підходів, зокрема культурологічний, психологічний, а також колективістський та підхід взаємовідносин. Якщо сутність культурологічного та психологічного підходів нам зрозуміла, то виникає необхідність розглянути особливості двох інших підходів.

Розгляд фактів через сумісну діяльність людей, під час якої виникають особливі комунікативні зв'язки Н. Смелзер називав колективістським підходом. Він дає можливість зрозуміти, як люди, пов'язані уявленнями про спільне походження, утворюють угруповання з метою

захисту своїх інтересів. За допомогою цього підходу аналізують суперництво, конкуренцію та конфлікти [73].

Використання різноманітних підходів при вивченні міжетнічної взаємодії зумовлене потребами сучасного суспільства, значущістю тих проблем, в яких відіграють роль етнічні особливості.

Відносини між етнічними групами й суспільством, усередині груп зумовлені соціальними й політичними інститутами, відносинами між великими соціальними групами, процесами й подіями історичного масштабу. З позиції політології вивчення етносів відбувається в межах поведінки електорату під час виборів залежно від його етнічного складу. Політичні інтереси суттєво впливали на розвиток міжнаціональних й етнополітичних конфліктів. Практично наприкінці 80-х років ХХ століття національні проблеми (вірніше – етнонаціональні) виявилися головними в політичному житті Радянського Союзу. Національні почуття були мобілізовані й приведені в дію під час вирішення питань про відокремлення союзних республік, передусім у Прибалтиці, Вірменії, Грузії, Азербайджані, Україні, Молдові. Вчені й політики сперечалися, яким чином зміна в стратифікації етносів, соціальний дисонанс, інтереси політиків, які прагнуть влади, боротьба за владу тощо, визначають розвиток конфліктів, яке їхнє значення на окремих етапах розвитку суспільства [71].

Суспільство має також розуміти, на який тип політичного та державного устрою орієнтовані соціальні прошарки різних народів. Все, що пов'язане з етнічними інтересами й орієнтаціями в галузі політики, складає сферу досліджень політологів. Це стосується й етнополітичних конфліктів, а також проблем асиметричності федерації.

Також у процесі економічної трансформації суспільства постала потреба вивчати етнонаціональні чинники, пов'язані з економічним націоналізмом, тобто мобілізацією етнічних почуттів для отримання права контролю за ресурсами. Крім того, виникла необхідність у спеціальному дослідженні готовності різних етносів до участі в різних формах власності.

Неможливо не звернути увагу на необхідність дослідження міжетнічних проблем у мовознавстві. Вплив мови в процесі створення й розвитку культури необмежений, оскільки відбувається у визначеному етноісторичному середовищі, вираженому в мовних структурах.

Одним з перших дослідників ролі мови в процесі формування етнічного досвіду й культури був В. Ф. Гумбольдт. На думку науковця, такі феномени, як мова й культура визначають відповідний етнос, дух народу. Мова в дослідника – константа, яка універсально виражає етнічний досвід народу. «Розгляд мови не як засобу спілкування, а як мети в самій собі, як знаряддя думок й почуттів народу – ось основа істинного мовного дослідження. Таке дослідження мови має пояснити всі відмінності, оскільки кожне з них належить до поняття в цілому. В. Ф. Гумбольдт уважав, що мова відбиває відмінність кожного з етносів у способах пізнання, світосприйняття, відображає всі просторові й часові впливи, які відчув на собі етнос [65, с. 9].

Дослідження проблем міжетнічної взаємодії, крім названих наук, проводять в економіці, географії, педагогіці тощо. Розгляду підходів щодо формування культури міжетнічних стосунків в педагогіці ми присвятимо декількатем нашого спецкурсу, які викладені у цьому посібнику.

Проте, можемо констатувати, що розгляд розмаїття теорій, форм і методів дослідження природи міжетнічної взаємодії, дозволяє зробити висновок: проблема міжетнічних стосунків – це проблема міждисциплінарна, розв'язання якої неможливо знайти тільки завдяки одній галузі знань. Крім того, стає очевидним, що впровадження результатів цих досліджень потребує організації системи формування загального ставлення до взаємодії між різними етносами, створення системи загальнолюдських цінностей, об'єднання зусиль всього людства в налагодженні міжетнічних стосунків. Велике значення в реалізації цих завдань має система освіти, яка формує свідомість особистості.

1.2. Виховання толерантності як основи формування міжетнічної культури у дітей дошкільного віку

Втілення в життя гуманістичних ідей нерозривно пов'язане із розвитком та вихованням толерантної особистості. Сучасна світова психолого-педагогічна наука зараховує проблему виховання толерантності до одного з актуальних завдань формування культури міжетнічних стосунків. Адже, саме духовно-моральне виховання дітей та молоді, їх підготовка до активної, творчої, соціально значущої і міжкультурної життєдіяльності є найважливішою складовою розвитку українського громадянського суспільства і держави в цілому [32].

У науковому доробку низки вчених (Ш. Амонашвілі, А. Асмолов, І. Бех, А. Богуш, О. Коберник, Кравченко, В. Кремень, В. Кузь, В. Маралов, А. Маслоу, Н. Побірченко, О. Пометун, І. Рогальська, В. Сітаров, О. Сухомлинська та ін.) акцентується на необхідності якомога раніше знайомити дітей з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчати доброті, виховувати в них відповідні особистісні властивості. Найбільш сензитивним періодом розвитку у цьому контексті є дошкільний вік. Саме в цей період у дитини відбувається перехід від егоцентризму до центрації як передумови знаходження свого місця в системі можливих точок зору, встановлення між іншими людьми та власним «Я» системи спільних і взаємних стосунків [20, с. 8].

Необхідність виховання толерантних взаємостосунків, як однієї із якостей гуманних міжособистісних стосунків пов'язана з тим, що сьогодні насамперед актуальні цінності і принципи, необхідні для загального виживання і вільного розвитку кожного члена суспільства, тобто стратегії ненасильства, терпимості до чужої позиції, цінностей, культури, ідеології; необхідності до взаємного порозуміння, пошуку компромісів у вирішенні будь-яких питань. Перераховані аспекти – це важливі уміння особистості, завдяки яким спілкування між людьми стає виваженим, сприяє знаходженню істини навіть у конфліктній ситуації. Як зазначається у Декларації принципів

толерантності, це вміння жити в мирі і терпимості до різних людей, вірувань, позицій, здатність відстоювати свої права і свободи і при цьому не порушувати права і свободи інших, готовність до конструктивної взаємодії та взаєморозуміння з людьми, незалежно від їхніх поглядів і поведінки як основи цивілізованих стосунків [24, с. 180].

Наскільки це важливо для мирного співіснування в сучасному суспільстві, відомо всім. Постійні прояви насильства, приниження, порушення прав і свобод, переживання і стримування негативних почуттів, морального дискомфорту, нерозуміння з боку дорослих і однолітків відображаються на моральному становленні дитини, зменшують її чутливість, а інколи і руйнують як особистість. Недаремно світова спільнота визначила толерантність базовим принципом моралі, яка веде до формування більш складних моральних утворень, таких як милосердя та співчуття [22].

Виховання у дусі гуманізму завжди було актуальною проблемою і у дошкільному віці, коли важливо сформувати у дитини базові особистісні моральні якості та поняття, які ґрунтувалися на позитивній спрямованості на людину. Відтак, у межах одного з проєктів Всесвітньої організації з дошкільного виховання (ОМЕР) у 1982 р. було окреслено такі напрями виховання дошкільників:

- формування позитивного і дружнього ставлення до навіколишнього світу;
- розвиток самостійності та формування навичок взаємодії з іншими людьми;
- виховання у дусі діалогу, підготовка до діалогічного спілкування;
- виховання почуття національної належності;
- виховання міжнародної солідарності [22, с. 29].

Як бачимо, всі напрями відповідають характеристиці толерантної особистості, що свідчить про актуальність цієї проблеми у дошкільній освіті на міжнародному рівні.

Можемо констатувати, що «толерантність» – один із найпопулярніших термінів у сучасній вітчизняній і зарубіжній соціально-політичній, культурологічній і правознавчій літературі. Існує безліч гуманітарних підходів до визначення і дослідження цього терміну тому, що ідея толерантності завжди турбувала людство. Ще античні філософи Платон, Демокрит, Аристотель, Геродот та інші відстоювали духовну свободу особистості, розкритість душі, неможливу при насиллі і дискримінації, а терпимість визначали, як головну умову розвитку особистості [40, с. 56].

У загальноприйнятому контексті толерантність – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, ні в якому разі не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з'ясування розбіжностей [21, с. 3].

В українській мові «толерантність» фактично є калькою англійського слова. В англійській мові фігурують два терміни: «toleration» і «tolerance».

«Toleration» (від «tolerate» – терпіти, бути терпимим, допускати, дозволяти) у найширшому розумінні являє собою поняття терпимість, терпіння, що означає примирення з існуванням чогось або когось, навіть якщо це «щось» чи цей «хтось» може стати причиною страждання, викликати осуд або відразу. «Tolerance» – власне толерантність – означає не просто терпимість у значенні зовнішньої стриманості, примусової необхідності не виходити за межі пристойної поведінки в суспільстві, а свідоме прийняття цінності того розмаїття, що дарує нам навколишній світ, визнання права і свободи іншого бути Іншим з його власними традиціями, переконаннями, стилем життя, поглядами тощо [30, с. 765].

У педагогічному словнику толерантність (лат. *tolerantia* – терпіння) трактується як терпимість до чужих думок, вірувань, переконань, поведінки.. А терпимість визначається у більш вузькому значенні й розуміється як соціальний, культурний і релігійний термін, який вживається для опису колективної та індивідуальної поведінки, що полягає не в переслідуванні тих,

чий напрямок думок або дій не співпадає з твоїм власним і викликає твоє несхвалення. Зазвичай цей термін застосовується до поведінки, коли людина терпляче досягає консенсусу там, де не співпадають точки зору, воно є базовим для виховання толерантної особистості, і вживається у релігії, політиці та моралі [49, с. 448].

У соціальному значенні терпимість означає, що людина терпить іншу людину або соціальну групу, чия відмінність від оточуючої більшості викликає у неї незгоду, а інколи і роздратування [43].

Невипадково терпіння, терпимість у народній педагогіці вважається одними із головних моральних якостей особистості. Ця народна мудрість відображається у витоках народної мудрості: «За терпіння дасть Бог спасіння» (укр.), «Терпи, козаче – отаманом будеш» (укр.), «Нетерплячий часто дорого платить за те, що терплячому дається безоплатно» (фр.) та ін. Попри те, що означені прислів'я різні нації накопичували упродовж віків, всі вони закликають до згоди, терпіння і злагоди.

Аналіз наукової літератури виявив, що толерантність – багатоаспектне поняття, яке може розглядатися з одного боку як ціль і результат виховання, яке супроводжується формуванням певних моральних позицій, а з іншого – моральна якість особистості, яка виявляється у характерній поведінці, вчинках та стосунках з оточуючими. А характеризується ця поведінка такими якостями (за Г. Оллпортом):

- гнучкість мислення та стійкість до фрустрації;
- сприйняття себе;
- визнання різноманіття світу, поглядів, життєвих принципів;
- здатність до емпатії;
- розвинене почуття відповідальності та внутрішньої безпеки, впевненості в собі;
- терпимість до невизначеностей;
- уміння взаємодіяти з будь-ким, розуміти будь-кого [44, с. 67].

Толерантності, яку ми прагнемо сформувати у дитини, відповідають три типи взаємодії: діалогічна, співробітництво та опіка.

У процесі діалогічної взаємодії за умови рівності позицій, гнучкості мислення, високому рівні емпатії та відчутті партнера виявляється власна індивідуальність особистості і пізнається своєрідність іншого. Всі ці характеристики є основою толерантності. Ми вважаємо, що умінню вести діалог необхідно навчати з дошкільного віку, оскільки воно є першоосновою формування позитивного соціального досвіду [62].

Співробітництво реалізується тоді, коли обидва партнери з'ясовують цілі один одного і прагнуть досягти компромісу. Це рівень толерантної поведінки, який характеризується наступними ознаками:

- контактність (уміння знаходити спільні теми для обговорення та розуміння одне одного);
- здатність до компромісу, який пов'язаний з установкою на заміну своїх вимог у конфлікті на заздалегідь продумані позиції;
- ввічливість;
- терпимість;
- довірливість;
- соціальна активність;
- поступливість як прийняття позицій партнера: «Гаразд, я чинитиму так, як ти вважаєш за потрібне». Поступка – ефективний засіб поведінки в конфлікті з авторитарним, невірноваженим партнером, схильним до застосування силової тактики в конфлікті. Поступливість допоможе зберегти ділові взаєностосунки, виграти час на аналіз власних можливостей, а також пом'якшити відношення партнера та згодом налагодити співробітництво [63].

Опіка також є тим типом взаємодії, який співвідноситься з толерантною поведінкою. Мається на увазі турбота про людину, яка не принижує її гідності. Цей тип взаємодії можливий у тому випадку, коли кожен учасник взаємодії справедливо сприймає і терпимо ставиться один до одного. Він

характеризується такими ознаками: емоційна стабільність; високий рівень емпатії; соціальна активність; екстравертивність; здатність прийти на допомогу.

Всі перераховані вище ознаки характеризують людину, вільну від догм, стереотипів, страхів, потреби у гіперопіці та бажання пригноблювати інших.

Отже, узагальнюючи наукові характеристики основних дефініцій проблеми, було з'ясовано, що виховання толерантних взаємостосунків – це процес становлення особистості з толерантними проявами у взаємостосунках із оточуючими під впливом цілеспрямованих виховних засобів через діалог, взаємоповагу та співробітництво. Ці взаємостосунки характеризуються виявленням свідомої соціальної активності, контактності, терпимості, поступливості, емоційної стабільності, емпатії та умінням прийти на допомогу [43].

Теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел (І. Бех, А. Богуш, Х. Віммер, Н. Гавриш, А. Гончаренко, О. Запорожець, Я. Коломенський, С. Кулачківська, С. Ладовир, М. Лісіна, Р. Смірнова, І. Печенко, Т. Поніманська, Л. Проколієнко, Н. Химич) щодо специфіки формування взаємостосунків старших дошкільників засвідчив, що цей вік є сензитивним для розвитку і становлення толерантних взаємин завдяки низці вікових і психологічних утворень, провідних мотивів поведінки та характерних проявів у взаємостосунках із оточуючими [58].

Було з'ясовано, що моральна позиція дошкільника розкривається у формах і змісті його ставлення до партнера по спілкуванню.

Усвідомлення результатів учинку, співставлення їх з уявним еталоном викликає емоційний відгук у дошкільника (переживання, захоплення, схвалення, осуд та ін.), а в подальшому трансформує втілення цього еталону [64].

Спостереження за старшими дошкільниками засвідчили, що вони завжди намагаються контактувати з тим, з ким цікаво у грі, спілкуванні, хто їм може розповісти щось нове чи володіє уміннями і навичками, необхідними для

певної діяльності, які цікавлять їх на даний момент. І, зазвичай, такою людиною стає дорослий, а пізніше однолітки чи старші діти. Дошкільник очікує від своїх друзів підтвердження своїх знань та умінь, права на рівноправність у спільній діяльності. А вибіркоче ставлення до однолітків свідчить, що вони сприймаються ним як міра для порівняння себе і як доступний еталон, якого він прагне досягти. Отже, стосунки з однолітками допомагають дитині оцінити зрозуміти свою значущість, стати більш впевненим у собі [55, с. 21].

У цьому зв'язку важливим для дитини дошкільного віку є позитивне сприймання її оточуючими та усвідомлене сприйняття самої себе. Адже, уявлення про власний емоційний стан, передбачення наслідків своїх вчинків (самозвинувачення, самосхвалення та ін.), тобто моральна самооцінка є початковим етапом розвитку потреби у моральній поведінці. Основним психологічним механізмом, що допомагає дитині сприймати себе та інших є дитячі емоції. Отримані позитивні враження й емоції є стимулом для самостійного відтворення дитиною доброзичливої поведінки, вияву гуманних почуттів, уважності та чуйності до оточуючих. А ця здатність є однією з чинників толерантної взаємодії [62, с. 11].

Важливою умовою розвитку позитивного емоційного ставлення до себе та оточуючих є формування у дитини регуляції поведінки – вміння стримувати себе, здатність діяти свідомо, а не імпульсивно, оцінювати і сприймати позицію інших. У цьому випадку дитині необхідно здійснювати процес самооцінки і усвідомлення. Ці важливі утворення можливі за умови адекватного педагогічного впливу на формування взаєностосунків дитини з оточуючими [54].

Аналіз психолого-педагогічних джерел дав змогу засвідчити, що позитивні емоційні переживання, доброзичлива атмосфера в сім'ї та дошкільному навчальному закладі позитивно впливають на взаємини старших дошкільників і сприяють становленню прихильності, спонукають до виникнення вибіркочості у взаєминах, терпіння до неприємних контактів. У

процесі спілкування з дорослими зростає орієнтація дитини на соціально прийнятні норми взаємодії. Адже особливістю дошкільного віку є здатність до емоційних проявів, емпатії, прагнення дитини до наслідування, як позитивного так і негативного [61, с. 23].

Якщо емпатійні переживання стають мотивами вчинку, вони можуть впливати на формування глибинної і досить складної для вивчення та зовнішнього втручання моральної спрямованості особистості. Цим детермінована важливість створювати для дитини дошкільного віку таке розвивально-емоційне середовище, у якому співчуття й співпереживання є нормою взаємостосунків [55].

Іншою важливою особливістю прояву толерантних стосунків у дітей дошкільного віку є їхня природна відкритість іншим людям.

У дітей цього віку ще не докінця сформовані стереотипи: правильно – неправильно, добре – погано, норма – відхилення та ін. Тому дитина з легкістю сприймає будь-якого «іншого». Таким чином, саме від дорослого буде залежати те, чи навчить він дитину доброзичливо сприймати людину, несхожу у своїй поведінці, поглядах, уміннях, як «іншого», а не як «гіршого». Тут важливо навчити дитину не лише сприймати «іншого», його точку зору, але й уміти зберегти свою думку.

Науковими дослідженнями доведено, що дошкільник здатен безкорисливо підтримати однолітка, допомогти йому, довірити свої таємниці. Дитина дошкільного віку може виділити чесноти ровесника, тим самим мотивувати свої взаємини з ним. А несприйняття інших пояснюється критичним аналізом вчинків, ознак зовнішності, взаємостосунків з ними [54].

Це дає підстави вважати логічним виокремити серед особливостей толерантних стосунків дітей дошкільного віку справедливе безкорисливе ставлення один до одного, яке базується на рівноправності кожної особистості. Ця якість у дошкільному віці виявляється у справедливому розподілі обов'язків під час трудової діяльності, ролей під час ігрової діяльності. Адже дитина вже може окреслити свої прихильності, визначаючи чесноти

однолітка і мотивуючи свої взаємини з ним, висловити критику на вчинки, ознаки зовнішності, взаємини дитини з іншими. Не зважаючи на те, що дітям цього віку властивий природний егоїзм, у той же час, завдяки природній безкорисності, дитину легко навчити справедливості у стосунках з партнерами, сприймати їх як рівних собі, висловлювати свою думку чи враження толерантно [48, с. 93].

Виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників – це процес формування під впливом спеціально створених педагогічних умов особистості дитини, здатної до свідомих характерних проявів (безкорисної турботи та чуйності; доброзичливих емоційних проявів та емпатії; рівноправного та поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій), які виявляються у спілкуванні, вчинках та спільній діяльності.

Отже, усвідомлене володіння правилами толерантної взаємодії, емоційне та ціннісне ставлення до власних і чужих почуттів, досвід терпимості і компромісної взаємодії в різних життєвих ситуаціях дають можливість виховати толерантну особистість дитини дошкільного віку у взаємодії з оточуючими.

1.3. Зміст, методи, форми та засоби виховання культури міжнародних стосунків у дошкільному віці

Інтенсивний розвиток інтеграційних процесів сучасного світу, ініціює обговорення питання виховання громадянина, здатного до відродження, збереження та примноження цінностей вітчизняної культури. В умовах нової освітньої ситуації, для якої характерне посилення етнізації змісту освіти, актуальною проблемою сучасної педагогічної теорії і практики є полікультурне виховання дітей. Так, у Державній національній програмі «Освіта (Україна ХХІ століття)» особливу увагу надано прищепленню дітям шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій всіх народів, що населяють Україну; у Національній доктрині розвитку освіти в Україні в ХХІ

столітті зроблено акцент на формуванні особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, сучасної європейської цивілізації, підготовлена до життєдіяльності у динамічному світі. У цьому зв'язку, саме полікультурне виховання сприятиме формуванню у дітей як етнічної ідентичності, так і розумінню ними культурних відмінностей між людьми. Коректність вирішення цих проблем передбачає високий ступінь толерантності, готовності до міжкультурного діалогу та співробітництва [62].

На сьогоднішній день науковцями визнано, що діти дошкільного віку характеризуються відкритістю до навколишнього світу, єдністю емоційно-вольових та пізнавальних аспектів діяльності. Саме тому в цей період закладаються підвалини формування та розвитку повноцінної полікультурної особистості. Погодимось з Н. Терентьевою, що полікультурне виховання слід розглядати як частину педагогічних зусиль, що забезпечують культурно-соціальну ідентифікацію особистості, відкриті іншим культурам, національностям, віруванням. Виходячи з цього, зміст полікультурного виховання будується навколо чотирьох орієнтирів: соціокультурна, етнічна ідентифікація особистості дитини, поступове засвоєння системи понять та уявлень про полікультурне середовище, виховання позитивного ставлення до культурного оточення, розвиток навичок міжнаціонального спілкування (О. Гукаленко, Н. Терентьева, Т. Якадіна та ін.). У процесі особистісного полікультурного становлення дитина проходить декілька етапів: повага до своєї етнічної культури й усвідомлення культурних розбіжностей, толерантність, розуміння та прийняття іншої культури [63].

Формування етнічної ідентичності у дитини в процесі полікультурного виховання передбачає беззаперечне врахування вихователями загальних закономірностей, які співвідносяться з етапами психічного розвитку дитини. Ж. Піаже одним і перших запропонував концепцію про розвиток у дитини усвідомлення приналежності до національної групи, визначивши три етапи у формуванні етнічної ідентичності. У шести-семирічному віці дитина набуває перші – фрагментарні та несистематичні – знання про свою етнічну

приналежність. В цьому віці найбільш значимими для неї є сім'я та безпосереднє соціальне оточення, а не етнічна група. У восьми-дев'ятирічному віці дитина вже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою, усвідомлює основи ідентифікації – національність батьків, місце проживання, рідну мову, зароджуються національні почуття. У молодшому підлітковому віці (10-11 років) дитина може вирізняти особливості різних народів, визначати унікальність історії, специфіку побутової культури [64]. Сучасні дослідники (Дробижева Л., Солдатова Г. та ін.), конкретизуючи вікові етапи розвитку етнічної ідентичності, погоджуються з поглядами Ж. Піаже, зауважуючи при цьому, на важливості впливу на зазначений процес зовнішніх, середовищних (інонаціональне оточення) факторів. Не менш суттєве значення на усвідомлення дітьми своєї етнічної приналежності має факт проживання в поліетнічному середовищі. Знаходячись в ситуаціях міжетнічного спілкування, з'являється більше можливості для порівняння своєї етнічної групи з іншими, розвивається етнічне розуміння, толерантність, формуються комунікативні навички. Беззаперечно, що відсутність такого досвіду у дитини може призвести до зменшення інтересу до власної ідентичності. Разом з тим, дослідник (Г. Ягода, С. Томпсон, Т. Стефаненко та ін.) не заперечують того, що діти з груп меншості, будучи інформованими про домінуючу культуру через засоби масової комунікації, особисті контакти, не завжди можуть надати перевагу та визначити свою приналежність до своєї етнічної групи. З віком та розвитком етнічної ідентичності у членів етнічних меншин зазвичай відбувається зсув до внутрішньо групової орієнтації. Не зважаючи на це, соціально бажана високо статусна група більшості може залишатися для дитини референтною, еталонною. Зазначену особливість варто взяти до уваги педагогам при здійсненні полікультурного виховання в середовищі закладу дошкільної освіти [13].

Міжкультурному взаєморозумінню потрібно навчати дітей так само, як і терпимості. Саме це зумовлює наступні завдання педагогіки: удосконалення змісту, організації толерантного виховання, вивчення природи толерантності

та способів толерантної взаємодії (Б. Гершунський, Н. Кленова, В.Коротов, В. Кукушин, А.Мудрик, Н.Нікандров, В. Новікова, Г. Чернова,Ю. Назаренко). Л. Курганська пропонує виховувати толерантність вже з дошкільного віку і пропонує такі засоби, як твори мистецтва, в першу чергу це мистецтво слова. Спочатку дитина співчуває героям казок та віршів, вчиться терпимо ставитися до прохання друзів, вихователів, батьків. У старшому дошкільному віці предметом вивчення стають емоції. Спостереження за природою, читання творів художньої літератури, приклади із особистого досвіду дозволяють дітям аналізувати свої емоції. Виховання толерантності веде до формування більш складних емоцій, таких як милосердя, співчуття [18].

Полікультурне виховання в багатонаціональних закладах дошкільної освіти – це новий напрям педагогічної діяльності. Актуальність відповідної науково-практичної діяльності посилюється в міру того, що перед цими закладами постають нові педагогічні цілі: не обмежуватись загальним розвитком дітей, а здійснювати дошкільне виховання і навчання [19].

Як свідчить вітчизняний і світовий досвід, окремі педагоги закладів дошкільної освіти спрощено сприймають призначення полікультурного виховання. Зазвичай його спрощують до розвитку у дитини позитивного ставлення до різних народів і їх культури. При наявності достатньої кількості представників різних етнічних груп створюють заклади дошкільної освіти, які працюють за особливими програмами. Така практика в окремих країнах (наприклад у США) призводить до сегрегації за расовою і національною приналежністю [20, с. 7].

Міжнаціональне спілкування – це певні взаємозв'язки та взаємовідносини, у яких люди різних національностей обмінюються досвідом, цінностями, думками, почуттями, переживаннями [58, с. 276].

Культура міжетнічних стосунків – це якість людини, що характеризує загальний рівень її вихованості, готовність та вміння спілкуватися з представниками різних культур, здатність враховувати їхню національну специфіку, делікатність і толерантність у будь-яких ситуаціях; поважне

ставлення людини до людей різних націй та рас, повага до їхньої культури, традицій, мов, історії, національної гідності; сукупність спеціальних знань та умінь, а також адекватних їм вчинків і дій, що виявляються у міжособистісних контактах та взаємодії представників різних етнічних спільностей і дозволяють швидко та безболісно досягати взаєморозуміння та згоди у спільних інтересах [58, с. 277].

Різке зростання інтересу до проблеми міжнаціонального спілкування обумовлено сьогодні необхідністю зняття напруженості між народами, причому дієвість виховання культури міжнаціональних стосунків залежить від його раннього початку. У дітей дошкільного віку, крім інтересу, симпатії до однолітків як свого, а й інших народів, необхідно виховувати дружелюбність, повагу до людей різних національностей, етику міжнаціонального спілкування.

Суворої межі у вирішенні вказаних завдань не існує, оскільки вони взаємопов'язані: виховуючи симпатію до дітей різних національностей (в основному через любов до матері, рідних, близьких людей; вірність другу і любов до рідної природи), ми викликаємо бажання дружити з ними, розкриваючи моральні якості, виховуємо повагу до народів, які вони представляють [63].

Важливо дати дітям правильні орієнтири у соціальному оточенні: про людину судять не за її національність, а за тим, якою вона є, за її справами та вчинками. Вирішення названих завдань виявляється можливим завдяки засвоєнню дітьми певного кола знань про кілька (чотири-п'ять) народів, а саме:

1. Місця проживання кожного з них.
2. Їхню працю.
3. Побут (житло, предмети побуту, національні страви).
4. Мову.
5. Народну творчість (казки, загадки та інші види фольклору, рухливі ігри).

6. Мистецтво (пісні, танці, національні костюми, твори художньої літератури та образотворчого мистецтва).

7. Моральні загальнолюдські якості народу [64, с. 76].

Формування, поглиблення та розвиток цих уявлень відбувається у різних видах діяльності: освітній, ігровий, образотворчій, у вільний час, на пропозицію педагога та за ініціативи дітей.

Очікуваним результатом виховання етики міжнаціонального спілкування має стати формування у дітей позитивного емоційного ставлення до національного різноманіття населення нашої країни та всієї планети, різноманіття людських мов: як добре, що нас так багато, і всі ми такі різні. Вихованці повинні усвідомлювати, як було б нудно, не цікаво, якби всі люди були схожі один на одного і розмовляли лише однією мовою [22].

У зв'язку з цим, розглянемо засоби та методи виховання культури міжнаціональних стосунків у дошкільників.

Специфіка дошкільного віку передбачає вибір таких засобів та методів міжнаціонального виховання, які більшою мірою відповідають віковим та психологічним особливостям дітей. Рідна мова в її матеріальному втіленні у творах усної народної творчості (казки, малі жанри фольклору) – це та природність, яка супроводжує дитину від народження упродовж усього її життя. Саме через казки дитина отримує глибокі знання про людину, її проблеми та способи їх вирішення. Казки наповнені величезним життєстверджуючим змістом, оскільки у них найвищою цінністю визнається людина. Казка допомагає вирішенню завдань морального виховання, творчого розвитку. Сприйняття казки – це сприяння тому, що дитина стає на позицію героя казки, намагається подолати перешкоди, що стоять на її шляху [59, с. 76].

Малі жанри фольклору (прислів'я, приказки), відрізняючись лаконічністю, поетичною образністю, сприяють запам'ятовуванню моральних норм, правил поведінки, навичок взаємодії з людьми.

До універсальних засобів міжнаціонального виховання відносяться народні свята. Світ народної культури багатомірний і різноманітний, він відбиває ритмічність життя і побуту народу. Свята є одним із давніх елементів людської культури, мають загальнолюдське коріння і при цьому яскраво виражені національні риси, що свідчить про розвиток свята як суспільного явища. Обов'язковою атрибутом народних свят є народні ігри. У роботах дослідників (А. Усова, Д. Менджеричька, А. Бондаренко, Т. Гришина та ін.) наголошується на необхідності широкого використання народних ігор у роботі з дітьми дошкільного віку. Дослідники народних ігор зазначають, що вони сприяють розвитку таких якостей, як гумор, кмітливість, винахідливість [76].

Хороводні, командні ігри орієнтовані на вироблення узгодженості дій задля досягнення результату (виграшу). Ігри, що включають вправи – «Роби як я», «зрозумій мене», – допомагають зрозуміти іншу людину, розвивають «почуття ліктя». Разом з тим вони надають можливість особистісного самовираження (у виборі руху, промову, міміки). Народні ігри сприяють формуванню у дитини любові до рідного краю, дому, виховують повагу до старших, милосердя та співчуття, допомагають освоїти навички суспільної поведінки [14].

Визначаючи роль і значення народних свят та ігор у міжнаціональному та особистісному розвитку дітей, варто зазначити, що вони відображають культурно-історичний розвиток даного народу, особливості його світобачення, його взаємозв'язок з екосистемою, містять національно-ціннісні орієнтири по відношенню до соціального оточення, предметного світу, формують вихідні якості людини, зближують людей, поєднують національні та загальнолюдські моменти [13, с. 27].

Особливим засобом у міжнаціональному вихованні дітей є народна іграшка, яка представляє те спільне, що характеризує дитинство у всіх народів та за всіх часів. Національна іграшка узагальнює звичаї, смаки та вірування народу. Вже на шаблі дошкільного дитинства дитина здатна засвоїти ті людські цінності, думки, почуття, ідеали стосовно оточуючих людей, своєї

діяльності, які опрeдмечeні у творчості. Народна іграшка багатофункціональна: вона є одночасно засобом виховання, забавою, святковим подарунком, прикрасою. Народна іграшка – форма передачі духовного досвіду людства. Ігри з народними іграшками спонукають дітей до фантазування, уяви, розвитку інтересу до національної культури [17].

Такі іграшки, як свистки, дрібна пластика (фігурки тварин, птахів), казкові образи, ляльки, опосередковано вводять дитину у світ історії народу, своєї батьківщини; культивують традиційні способи взаємодії з довкіллям; знайомлять із способами взаємодії етнічних спільнот із природою; з особливостями традиційних систем життєзабезпечення етнічних груп та етносів у природних та соціально-культурних умовах їх проживання.

Особливе місце серед народних іграшок займає лялька, з якою в давнину пов'язувалась ідея самого життя. Народні ляльки ділилися на обереги (охороняли дітей від злих духів, оберігали від хвороб та втрат), ігрові (сприяли дитячому розвитку, вчили встановленню взаємовідносин між людьми, закладали основи моральних, гуманних якостей особистості) та обрядові (у символічній формі знайомили з традиціями, прийнятими формами взаємодії, були необхідним атрибутом вікових ініціацій) [39].

Народні танці як елемент народної культури також мають велике значення у національному та міжнародному вихованні дітей. Це символічний спосіб вираження поглядів, світобачення народу за допомогою рухів та жестів. Танцювальне мистецтво тією чи іншою мірою, формою присутнє в культурі кожного етносу, етнічної групи. Танці відображують специфіку світобачення кожного етносу та його історичну обумовленість. Наприклад, рухи вальсу імітують обертання планет довкола сонця, і цей танець з'явився лише після відкриття Коперника [13, с. 19].

Методика ознайомлення дітей дошкільного віку з танцювальним фольклором передбачає дотримання низки етапів:

Перший етап – емоційно-пізнавальний, на якому відбувається пізнання культурних цінностей народу (ставлення до природи, людей, світу в цілому на основі ознайомлення зі святами, казками, традиціями);

Другий етап – «ігровий», коли діти осягають основи танцювальної культури через ігри, в яких використовується інструментальна музика, спів, прості танцювальні елементи, етюди для образної передачі сутності рухів;

Третій етап – «постановний», який передбачає вивчення та виконання народних танців [18].

Корисними є розповіді та бесіди з дітьми про народи, які проживають на території України та у світі, знайомство з їхньою культурою, історією, читання художньої літератури. Пізнаючи історію, діти дізнаються про спільність історичного минулого і сьогодення свого та інших народів, у них розвивається почуття приналежності до певної культури, причетності до подій, що відбувалися та відбуваються у своєму місті та своїй країні [19, с. 64].

Дидактична гра має важливе значення у залученні дітей дошкільного віку до культурних традицій народів і міжнаціонального виховання. Ще наприкінці XIX ст. відомий вітчизняний педагог К. Ушинський, аналізуючи наявні у продажу дитячі ігри та іграшки, наголошував на важливості використання ігор у вихованні дітей, у розвитку їх уявлень про Україну та народи, що її населяють. Він виділяв ігри, які:

1. Знайомлять дітей із географічним розташуванням своєї малої батьківщини, України: «Географічне лото», «Випильна Україна, поділена на губернії»,

2. Спрямовані на початкове ознайомлення з іноземною мовою: «Лото в картинках», «Сімейна гра» [19, с. 65].

Так, для виховання культури міжнаціонального спілкування можна проводити дидактичні ігри. Наведемо приклад однієї з них.

Дидактична гра «Одягнемо ляльку на свято».

Ігрове завдання – одягнути ляльку у національний костюм.

Завдання: 1. Одягаючи ляльку, назвати елементи народного вбрання.

2. Обрати серед кількох національних костюмів той, що відповідає цьому народу.

3. Одягаючи ляльку, розповісти про свято, на яке збирається лялька, виконати народну пісню чи танець [19, с. 66].

Міжнаціональне виховання пов'язані з використанням елементів музейної педагогіки. Маючи потужний дидактичний потенціал, вона все ширше проникає в практику виховання та навчання дітей дошкільного віку. Музейну педагогіку розглядають як галузь науки, яка вивчає історію, особливості культурно-освітньої діяльності музеїв, методи впливу музеїв на різні категорії відвідувачів, взаємодію їх із освітніми установами.

Основна мета музейної педагогіки – становлення соціокультурного досвіду, творчий розвиток особистості у процесі залучення до музейних цінностей. Музей виступає сполучною ланкою між особистістю та соціокультурним середовищем, між минулим та сьогоденням. Музей допомагає прилученню дітей до загальнолюдських, національних цінностей [10].

Отже, виховання культури міжнаціональних стосунків є не що інше, як високий рівень досконалості та розвитку відносин, що виявляються у міжнаціональних зв'язках різних народів. Важливо формувати у дітей дошкільного віку вміння будувати взаємовідносини у процесі взаємодії з оточуючими з урахуванням взаєморозуміння, готовності прийняти інших людей, їхні погляди, звичаї, звички такими, які є, викликати інтерес до культури інших народів.

Висновки до першого розділу

У першому розділі досліджено формування культури міжетнічних стосунків як міждисциплінарну проблему, обґрунтовано виховання толерантності як основи формування міжетнічної культури у дітей

дошкільного віку; охарактеризовано зміст, форми, методи і засоби виховання культури міжнаціональних стосунків дошкільників.

Міжетнічні стосунки – це не тільки відносини між групами. До цієї сфери зараховують і ставлення до групи, яке виявляється в уявленнях про неї – від позитивних образів до негативних. У наш час значний внесок у формування ставлення до певної етнічної групи роблять засоби масової інформації, які наданою інформацією про інший етнос фактично створюють «другу реальність» у суб'єктивному світі людини. Стосунки між групами можуть виникати навіть без безпосередньої взаємодії між ними, про це свідчать численні дослідження.

При вивченні міжетнічних стосунків у центрі уваги психологів перебуває поведінка людей різних національностей. При цьому поведінку людини розглядають не тільки через дії, але й через факти свідомості, сприйняття дійсності – погляди, уявлення, настанови, орієнтації, цінності.

Дослідження природи міжетнічної взаємодії дає підстави для висновку, що проблема міжетнічних стосунків – це проблема міждисциплінарна, розв'язання якої неможливо знайти тільки завдяки одній галузі знань.

Сучасна світова психолого-педагогічна наука зараховує проблему виховання толерантності до одного з актуальних завдань формування культури міжетнічних стосунків. Адже, саме духовно-моральне виховання дітей та молоді, їх підготовка до активної, творчої, соціально значущої і міжкультурної життєдіяльності є найважливішою складовою розвитку українського громадянського суспільства і держави в цілому.

Толерантність – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, ні в якому разі не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з'ясування розбіжностей.

Виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників – це процес формування під впливом спеціально створених педагогічних умов особистості дошкільника, здатної до свідомих характерних проявів

(безкорисної турботи та чуйності; доброзичливих емоційних проявів та емпатії; рівноправного та поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій), які виявляються у спілкуванні, вчинках та спільній діяльності.

Отже, усвідомлене володіння правилами толерантної взаємодії, емоційне та ціннісне ставлення до власних і чужих почуттів, досвід терпимості і компромісної взаємодії в різних життєвих ситуаціях дадуть можливість виховати толерантну особистість дошкільника у взаємодії з оточуючими.

Культура міжетнічних стосунків – це якість людини, що характеризує загальний рівень її вихованості, готовність та вміння спілкуватися з представниками різних культур, здатність враховувати їхню національну специфіку, делікатність і толерантність у будь-яких ситуаціях; поважне ставлення людини до людей різних націй та рас, повага до їхньої культури, традицій, мов, історії, національної гідності; сукупність спеціальних знань та умінь, а також адекватних їм вчинків і дій, що виявляються у міжособистісних контактах та взаємодії представників різних етнічних спільностей і дозволяють швидко та безболісно досягати взаєморозуміння та згоди у спільних інтересах.

Виховання культури міжнаціональних стосунків – це високий рівень досконалості та розвитку відносин, що виявляються у міжнаціональних зв'язках різних народів. Важливо формувати у дітей дошкільного віку вміння будувати взаємовідносини у процесі взаємодії з оточуючими з урахуванням взаєморозуміння, готовності прийняти інших людей, їхні погляди, звичаї, звички такими, які є, викликати інтерес до культури інших народів.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МОДЕЛІ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖЕТНІЧНИХ СТОСУНКІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Критеріальна характеристика сформованості культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку

Метою констатувального експерименту була діагностика рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку.

Відповідно до окресленої мети, завданнями констатувального експерименту були наступні:

- 1) обґрунтувати критерії сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників;
- 2) у відповідності до окреслених критеріїв визначити показники та схарактеризувати рівні сформованості культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку;
- 3) здійснити порівняльний аналіз рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків старших дошкільників контрольної та експериментальної груп.

Дослідження проводилось на базі закладу дошкільної освіти «Броницький ясла-садок «Малютко» Камінь - Каширського району, Волинської області. Загальна чисельність досліджуваних на констатувальному етапі налічувала: 50 вихованців ЗДО, 10 педагогів-практиків (у т.ч. 8 вихователів, методист і музичний керівник), залучених до експерименту.

Констатувальний етап роботи передбачав вивчення процесу сформованості культури міжетнічних стосунків та визначення її рівня з допомогою діагностичних методик. Сутність психологічної діагностики у загальному значенні полягає у вимірюванні відмінностей між індивідами чи

індивідуальними реакціями у різних умовах.

Об'єктами педагогічної психодіагностики слугують усі дійові особи навчально-виховного процесу: педагог, вихованці, педагогічні засоби, дієвість форм, використаних у освітньому процесі (Н. Шевандрін) [77].

З метою вимірювання та діагностування сформованості культури міжетнічних стосунків визначено критеріально-рівневу шкалу оцінки для дітей старшого дошкільного віку. Л. Залановська визначає критерій як «...мірило, ознаку, на основі якої здійснюється оцінка якої-небудь якості. Критерії оцінки виховання – ознаки, на основі яких можна зробити висновок про рівні вихованості людини, оцінити результати виховного впливу» [32, с. 46]. Отже, критерій – обов'язковий структурний елемент будь-якого правильно організованого педагогічного дослідження (таблиця 2.1).

Детальна характеристика рівнів сформованості міжетнічних стосунків розроблялась нами з урахуванням окремих показників, стійкості та достатності їх вияву, а також з узагальненими характеристиками рівнів, запропонованих у діагностичній літературі та авторських методиках (див. табл. 2.2).

Діагностування рівнів розвитку міжетнічних відносин дітей старшого дошкільного віку проводилось за кожним із критеріїв – когнітивним, мотиваційно-ціннісним, діяльнісним.

Враховуючи відсутність єдиної методики визначення рівня розвитку культури міжетнічних стосунків, використовували діагностичні методики, спрямовані на вияв особистісних якостей дитини (вже існуючі, а також модифіковані нами для дітей старшого дошкільного віку): «З якої країни гості?» (Додаток А); «З якої країни іграшка» (Додаток Б) (когнітивний критерій); «Виявлення емоційного стану людей, зображених на картинках», «Впізнай настрій» (емоційно-ціннісний компонент); гіпотетичні ситуації морального вибору, сюжетно-рольові ігри, «Рукавичка», «Пригости цукеркою» (діяльнісний критерій).

Таблиця 2.1

Критерії та рівні оцінки розвитку міжетнічних стосунків дошкільників

Критерії розвитку міжетнічних стосунків	Рівні	Показники
Когнітивний	Низький	Володіє низьким обсягом фактичних уявлень про цінності міжетнічної толерантності, не розрізняє межі толерантності/ інтолерантності.
	Середній	Знання норм міжетнічної толерантності носять розрізнений характер, моральні орієнтири знаходяться на етапі формування.
	Високий	Знання назв інших країн, національностей, елементів їх культури. Чітко простежується спрямованість особистості на формування у себе певних особистісних якостей, необхідних для життя у полікультурному суспільстві, сформовані міцні уявлення про норми міжетнічної толерантності.
Мотиваційно-ціннісний	Низький	Відсутня стриманість, самовладання, терпіння, негативне ставлення до відмінностей інших людей.
	Середній	Ситуативний вияв самовладання, емпатії, стриманості, залежно від зовнішніх обставин, ситуаційно-емоційне ставлення до інших людей.
	Високий	Стійкий вияв толерантного ставлення до інших людей, високий рівень емпатії, низький рівень тривожності, емоційно-стійке ставлення до інших людей.
Діяльнісний	Низький	Відсутня гнучкість у взаємодії з іншими, толерантність носить вибіркового характер і залежить від обставин та індивіда, з яким відбувається взаємодія, може виникнути конфлікт, низький рівень рефлексії.
	Середній	Визнає толерантну поведінку з боку інших, однак власну міжетнічну толерантність виявляє вибірково, рефлексія знаходиться на початковому етапі розвитку.
	Високий	Самостійно виявляє міжетнічну толерантність, стримано ставиться до поглядів іншого, виявляє високий рівень рефлексії.

Таблиця 2.2

Характеристика рівнів розвитку міжетнічних відносин дошкільників

Рівні	Характеристика рівнів
Високий (15-20 балів)	Володіє чіткими знаннями про суспільні норми і правила поведінки; чітко виражений пізнавальний інтерес. Має установку на формування конкретних якостей, необхідних для життя у полікультурному суспільстві, сформовані фактичні уявлення про норми міжетнічних відносин. Прослідковується чіткий вияв толерантного ставлення до інших людей (дітей), низький рівень тривожності, агресивності. Високий рівень емпатії. Самостійно виявляє міжособистісну толерантність, стриманість до протилежних думок. На достатньому рівні знаходиться рефлексія. Демонструє емоційно стійке позитивне ставлення до інших людей.
Середній (10-14 - балів)	Володіє неповними знаннями про суспільні норми і правила поведінки. Знання норм міжетнічної толерантності носить розрізнений характер, орієнтири знаходяться на етапі формування. Ситуативно виявляє самовладання, емпатію, стриманість, залежно від зовнішніх чинників. Визнає толерантну поведінку зі сторони інших людей, однак власну толерантність виявляє вибірково. Ситуативно-емоційне ставлення до відмінностей інших людей залежить від зовнішніх обставин.
Низький (9 балів і менше)	Володіє вибічковими знаннями щодо суспільних норм і правил поведінки, інтерес до пізнання відсутній. Володіє низьким обсягом фактичних уявлень про цінності міжетнічної толерантності, не вирізняє межі толерантної / інтолерантної поведінки. Відсутні стриманість, самовладання, толерантність носить вибічковий характер, виявляється в конкретній ситуації щодо окремого індивіда. За певних обставин може виникнути конфлікт, відсутня гнучкість. Наявне негативне ставлення до відмінностей інших людей.

Перший етап констатувального експерименту було спрямовано на з'ясування рівнів розвитку міжетнічних відносин дошкільників за когнітивним

критерієм. Методи дослідження на цьому етапі: методики «З якої країни гості?» (Додаток А); «З якої країни іграшка» (Додаток Б), а також аналіз продуктів діяльності дошкільників (усна розповідь).

Показниками когнітивного критерію були наступні: знання назви своєї країни та інших країн, представників інших країн, імен, упізнавання елементів національного одягу, культури, звичаїв та обрядів.

Сутність методики «З якої країни гості»? полягає у тому, що кожній дитині в індивідуальному порядку пропонуються до розгляду предметні картинки, на яких зображені у національних костюмах представники з різних країн: Монголії, Індії, Грузії, України, Японії, Нігерії. Дошкільники повинні вказати назву країни, з якої приїхали гості. Наступним супровідним питанням було наступне: «Якщо гості з України зветься українцями, то як можна назвати гостя з іншої країни?»

Результати дослідження засвідчили, що старші дошкільники недостатньо орієнтуються у назвах країн. Очевидно, що 40 опитаних (80% з них) безпомилково змогли вказати на людей в українському національному костюмі та правильно назвати країну – Україна. 44 % дітей змогли ідентифікувати гостей з Японії, але лише частина опитаних назвали гостей «японцями», 28 з них – з Грузії (і назвали гостей «грузинами»), 16 % – з Індії, але називали їхніх представників «індійцями» та «індіанцями», лише одна опитана дитина вказала правильну назву – «індус»; 12 % – з Монголії (однак відчували труднощі вказати правильно націю, зокрема, називали «монгольці». Варто зауважити, що на гостей з Нігерії зважили 92 % опитуваних, вони називали представників з цієї країни переважно «неграми», однак не могли вказати країну або континент (Африка).

Отже, можемо зробити висновок, що більшість дошкільників змогли вказати країни з третини представлених на предметних картинках «представників», однак відчували значні труднощі вказати їхню національність.

Інтерпретація результатів:

3 бали – діти вказали назву країни та правильно охарактеризували її представника.

2 бали – діти вказали назву країни, але правильно назвали її представника після допомоги вихователя.

1 бал – діти змогли назвати лише назву країни після декількох невдалих спроб та за допомогою вихователя.

0 балів – дошкільники неспроможні були назвати країну навіть після численних спроб та допомоги вихователя.

Щодо іншої методики «З якої країни іграшка?», дошкільники упорались теж не повною мірою. Діти правильно дали назву першій іграшці («Дональд»), але не змогли назвати, з якої вона країни. Теж діти мали труднощі з назвою мотрійки та її Батьківщини. 76 % опитаних дошкільників вказали на ляльку-мотанку з України, 100 % з них вказали, що ведмедик – з України, оскільки він зображений у національних кольорах.

Інтерпретація результатів:

3 бали – діти вказали назву іграшки та її країну.

2 бали – діти вказали назву іграшки, але правильно назвали країну після допомоги вихователя.

1 бал – діти змогли назвати іграшку після декількох невдалих спроб та за допомогою вихователя.

0 балів – дошкільники неспроможні були впізнати іграшку навіть після численних спроб та допомоги вихователя.

Отже, більшість дошкільників спромоглися вказати іграшку з України (ведмедик, оскільки його кольори відображають національну символіку), мотанка – оскільки на попередніх заняттях дошкільники розглядали сутність та призначення цієї національної іграшки). Однак опитані відчувати значні труднощі щодо ідентифікації країн-виробників інших іграшок.

Наступний метод дослідження – аналіз продуктів діяльності дошкільників. З цією метою ми проводили індивідуальне опитування вихованців, пропонуючи їм дати відповідь на таке запитання: «Якщо ти

зустрінеш товариша, який приїхав з іншої країни і мало знає про нашу Україну, що ти розповіси йому про неї і що покажеш?» Зважаючи на бідність мови та неспроможність дошкільників у силу вікових особливостей скласти усну розповідь, ми задавали супровідні питання, такі як:

- 1) з якої країни приїхав твій товариш? (подружка?);
- 2) звідки ти знаєш про цю країну?
- 3) як звати твого товариша? (подружку?);
- 4) що ти покажеш?
- 5) про що розкажеш?

Досліджувані вказали на «товариша» з Америки (38 %), Росії (14%), Турції (12%), Болгарії (10 %), Єгипту (8%), Грузії (8%), Білорусії (4%), на інші країни вказали 6 % опитаних.

Про обрані країни діти чули з засобів масової інформації, переглядаючи мультфільми, серіали (44%), з розповідей батьків (20%), мають у тій країні родичів (20 %); перебували на відпочинку за кордоном (16%).

Серед імен гіпотетичних друзів переважали українські «Максим, Діма, Павлик, Софія, Роман, Ангеліна, Соломія, Анастасія». Серед імен іноземного походження діти вказували на «Ніколь», «Айгуль», «Дженні», «Ніно», «Мішель», «Кемаль», «Майкл», «Нік».

Перевага у виборі українських імен пояснюється тим, що дошкільники не повною мірою обізнані з іменами інших національностей. Діти, які знали назву імен інших національностей, мають родичів у інших країнах, або відпочивали з батьками за кордоном та мали можливість спілкування з представниками інших націй.

Результати опитування засвідчили, що 80% дітей прагнули показати товаришеві парк культури та відпочинку імені Шевченка. Найбільшою популярністю у дітей користуються місця відпочинку та проведення дозвілля у м. Рівному. Зокрема, на парк сімейного відпочинку «SkyUP» вказали 68 % опитаних, дитячий розважальний центр «Fly Kids» – 52 %, басейн «Акварай» – 36 %, кіно палац «Україна» – 20 %. Дошкільники також прагнули показати

дитячі майданчики, обладнані гойдалками, супермаркети, магазини, де продаються іграшки та солодощі.

Інтерпретація результатів:

3 бали – діти вказали, з якої країни приїхав їхній товариш, дали йому ім'я; змогли описати найбільш цікаві місця рідного міста.

2 бали – дошкільники вказали, з якої країни приїхав їхній товариш, але змогли дати йому ім'я та описати найбільш цікаві місця рідного міста з допомогою вихователя.

1 бал – дошкільники упоралися з завданням після декількох невдалих спроб та за допомогою вихователя.

0 балів – дошкільники неспроможні були виконати завдання навіть після численних спроб та допомоги вихователя.

Отже, за результатами трьох діагностик найбільша кількість балів, яку могли отримати дошкільники – 9, найменша – 0. У відповідності до цього нами диференційовано три рівні розвитку міжетнічних стосунків дошкільників за когнітивним критерієм:

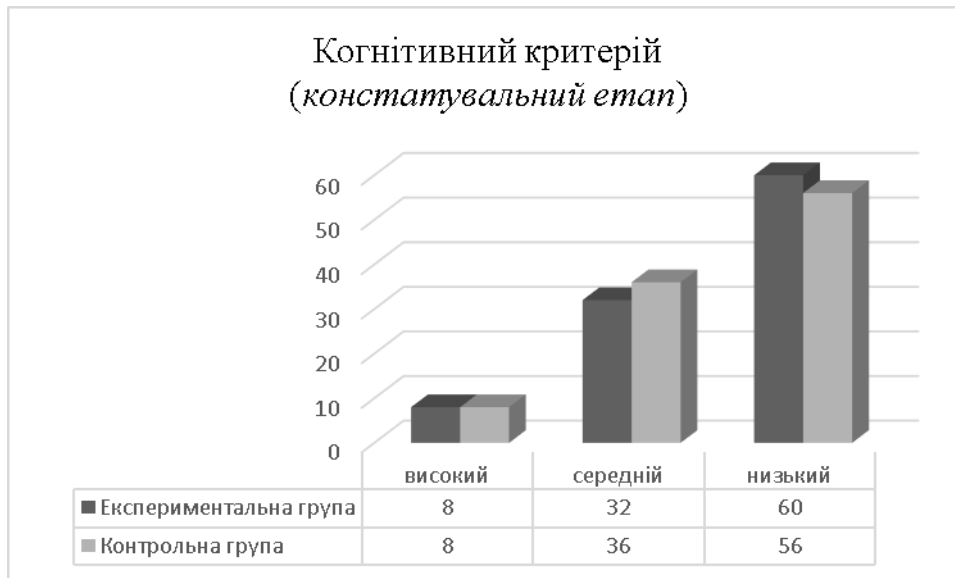
високий рівень – 7-9 балів;

середній рівень – 4-6 балів;

низький рівень – 0-3 бали.

Розподіл дошкільників за рівнями сформованості культури міжетнічних стосунків за когнітивним критерієм представлено на рис. 2.1.

Дані рисунку 2.1. свідчать про те, що рівні сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників експериментальної та контрольної груп за когнітивним критерієм суттєво не відрізняються. Показники високого рівня в обох груп однакові – лише 8 %. На 4 % різняться показники середнього рівня (32 % дошкільників експериментальної групи порівняно з 40 % контрольної), на 4 % вищий показник низького рівня у дошкільників експериментальної групи порівняно з контрольною.

Рис. 2.1. Рівні сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за когнітивним критерієм

Наступним завданням нашого дослідження було виявлення рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за мотиваційним критерієм, показниками якого є індивідуальні особливості дошкільників, їхні ціннісні орієнтації, наявність мотивів для розвитку культури міжетнічних стосунків; вияв толерантного ставлення до інших людей, емпатії, емоційно-стійкого ставлення до інших людей.

Методи дослідження: спостереження за дошкільниками та бесіда з ними з метою визначення адекватності проявів емоцій при спілкуванні; модифікована методика «Визначення емоцій мімікою та пантомімікою» з метою вивчення рівня емоційного благополуччя дитини: здатності до співпереживання, допомоги та емоційної підтримки, розуміння поведінки людей, розрізнення власних емоцій і емоційних станів оточуючих.

На першому етапі експериментальної роботи використано спостереження з метою визначення адекватності проявів емоцій при спілкуванні, у якому акцентувалася увага на наступних чинниках: емоційна, інтонаційна виразність в процесі мовлення, наявність/відсутність жестикуляції; які емоції переважають у дітей в ході спілкування, у спільних видах діяльності; емоційна реакція дітей на позитивне/негативне звернення

дорослого (похвала, позитивна словесно-моральна оцінка, зауваження, вказівка, докір).

З цією метою ми проводили бесіду з дітьми, що включає такі питання:

1. Коли людині буває радісно?
2. Коли людині буває цікаво?
3. Коли людина одержує задоволення?
4. Коли людина дивується?
5. Коли буває страшно?
6. Коли в людини буває горе?
7. Що почуває мишка, коли її наздоганяє кішка?
8. Що відбувається з людиною, якщо вона побачить на дубі яблука?
9. Що ти почуваєш, коли тобі подарували довгоочікувану іграшку?
10. Як ви вважаєте, чому почервонів хлопчик, коли йому зробили зауваження?

Ми окремо проводили бесіди з кожною дитиною для виявлення проявів емоційності під час спілкування, а саме які емоції переважають у процесі спілкування, на визначення рівня емоційного відгуку. Спостерігаючи за дітьми можна відмітити, що всі вони проявляють емоції в ході спілкування, які простежувалися за допомогою засобів експресивного вираження. Кожна дитина проявила свій рівень вираження емоцій: експресивне вираження емоцій дошкільниками має динамічний характер. Спостереження за дітьми проводилося в природних для них умовах (спілкування дітей в повсякденному житті), тому показники отримані нами істинні, максимально реалістичні. У процесі спілкування переважали позитивні емоції, діти були відкриті до спілкування.

Результати проведеної нами бесіди засвідчили, що в процесі спілкування у дитини переважають позитивні емоційні прояви, вона виражає свої емоції засобами експресії на належному рівні. При цьому мовлення дитини емоційно забарвлене й інтонаційно виразне особливо в ході певного пояснення чи розповіді одноліткам. Жестикуляція – збідніла, мало виражена. На провокацію

вихователя (створення проблемної ситуації, що вимагає емоційних проявів від дитини), діти майже не реагують, бажаного процесу наслідування не відбувається. Особливі мімічні вираження спостерігалися при зверненнях дорослого: при похвалі – позитивне вираження (посмішка); на зауваження – «здвинуті брови», опущені очі, надмірне емоційне збудження, яке виражається у вигляді плачу.

Аналізуючи хід бесіди, визначили, що всі діти давали відповіді на запитання правильно, деякі з них навіть пояснювали, уточнювали, деталізували мотивацію виникнення тієї чи іншої емоції. Здобуті показники вказують на те, що дітям найважче оволодіти інтонаційним оформленням емоцій, найкращі показники мімічного оформлення «радості», та жестикуляційного показу «подиву».

Інтерпретація результатів:

3 бали – чітко простежується емоційна, інтонаційна виразність в процесі мовлення, у дітей в ході спілкування та у спільних видах діяльності проявляються позитивні емоції; діти прихильно ставляться до оточуючих.

2 бали – має вияв емоційна, інтонаційна виразність в процесі мовлення, у дітей в процесі спілкування з дорослими проявляються переважно позитивні емоції, однак у спільних видах діяльності мають вияв однаковою мірою як позитивні, так і негативні емоції. В окремих випадках діти виявляють неприязнь до оточуючих.

1 бал – нечітка емоційна, інтонаційна виразність в процесі мовлення, в ході спілкування та у спільних видах діяльності здебільшого проявляються негативні емоції, які коригуються за допомогою вихователя.

0 балів – емоційна та інтонаційна невиразність в процесі мовлення, в ході спілкування та у спільних видах діяльності переважає негативна емоційна реакція дітей, яку неспроможний відкоригувати навіть вихователь.

Результати опитування засвідчили, що в процесі спілкування у дитини переважають позитивні емоційні прояви, вона виражає свої емоції засобами експресії на належному рівні. При цьому мовлення дитини емоційно

забарвлене й інтонаційно виразне особливо в ході певного пояснення чи розповіді одноліткам. Жестикуляція – збідніла, мало виражена. На провокацію вихователя (створення проблемної ситуації, що вимагає емоційних проявів від дитини), діти майже не реагують, бажаного процесу наслідування не відбувається. Особливі мімічні вираження спостерігалися при зверненнях дорослого: при похвалі – позитивне вираження (посмішка); на зауваження – «здвинуті брови», опущені очі, надмірне емоційне збудження, яке виражається у вигляді плачу.

Наступним етапом нашого експерименту було вивчення рівня емоційного благополуччя дитини: здатності до співпереживання, допомоги та емоційної підтримки, розуміння поведінки людей, розрізнення власних емоцій і емоційних станів оточуючих.

З цією метою нами було використано модифіковану методику «Визначення емоцій за мімікою та пантомімікою». Основою для використання цієї методики з метою визначення особливостей розуміння стану інших людей стало таке положення: обличчя людини становить своєрідний екран, на якому більшою чи меншою мірою відображається динаміка актуальних переживань людини, завдяки цьому обличчя виконує сигнальну функцію, виступаючи в якості одного із каналів невербальної комунікації.

Для експериментальної ситуації використовувались світлини обличчя дитини, відображаючи нижче названий емоційний стан. На картинках було зображено 5 емоційних станів дитини, які подані у додатку В. Експеримент проводився індивідуально з кожною дитиною і будувався у формі бесіди. Дитині пропонувалося уважно розглянути запропоноване зображення і відповісти на декілька запитань: «Хто зображений на цьому малюнку? Що робить цей хлопчик(дівчинка)? Як він(вона) себе почуває? Як ти здогадався про це?» Опираючись на особистісний емоційний досвід взаємовідносин з навколишнім світом, діти на основі конкретних дій та переживань персонажів розкривають морально - емоційний зміст ситуацій.

Аналізуючи хід бесіди, визначили, що всі діти давали відповіді на запитання правильно, деякі з них навіть пояснювали, уточнювали, деталізували мотивацію виникнення тієї чи іншої емоції. Здобуті показники вказують на те, що дітям найважче оволодіти інтонаційним оформленням емоцій, найкращі показники мимічного оформлення «радості», та жестикуляційного показу «подиву».

Критерії оцінювання:

3 бали – виразна відповідь за картинкою, чіткі відповіді на запитання під час бесіди;

2 бали – недостатньо виразна відповідь за картинкою і під час бесіди;

1 бал – не може оцінити емоційний стан за картинкою, відчуває труднощі у процесі відповідей на запитання під час бесіди.

Таким чином, за результатами двох методик нами було диференційовано дітей за такими рівнями загального емоційного відгуку:

5-6 балів – діти з високим рівнем емоційного відгуку.

Це діти, які можуть сприйняти свій особистісний емоційний стан та стан іншої людини. Вони здатні сприйняти навколишній світ і себе в ньому. Всі вони мають високий рівень загального емоційного відгуку і це впливає на підвищення рівня комунікативних здібностей.

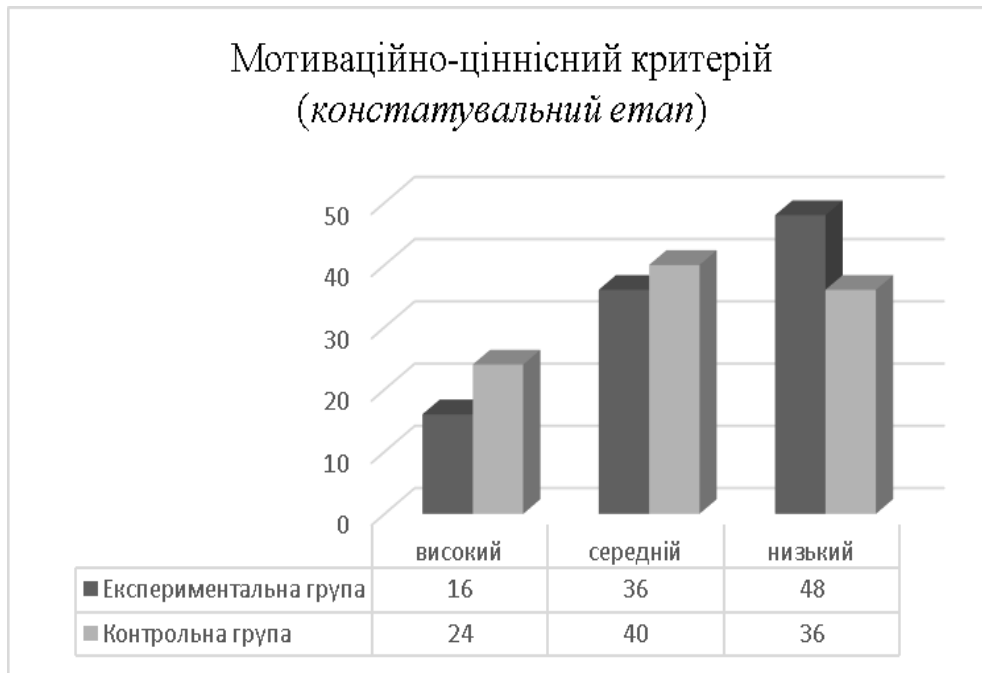
3-4 бали – діти з середнім рівнем емоційного відгуку.

Це діти, які недостатньо правильно і точно сприймають емоційний стан іншої людини. Вони потребують допомоги дорослих, зокрема вихователю необхідно допомогти таким дітям оволодіти навичками емоційної культури.

1-2 бали – діти з низьким емоційним відгуком.

Це діти, які погано розуміють і сприймають емоції іншої людини. Вони потребують допомоги вихователів, психологів, батьків. Дорослі повинні систематично працювати з ними для того щоб діти могли розпізнавати емоційний стан іншої людини.

У результаті оцінки сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за мотиваційно-ціннісним критерієм ми отримали дані, відображені на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Рівні сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за мотиваційно-ціннісним критерієм

Дані, відображені на рисунку 2.2, дають можливість констатувати перевагу середнього та низького рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за мотиваційно-ціннісним критерієм. Наприклад, показники низького рівня переважають у 36 % дошкільників контрольної та 48 % – експериментальної групи. Показники середнього рівня констатовано у 40% опитаних контрольної і 36 % експериментальної групи. Найнижчими є показники високого рівня – 24 % дошкільників контрольної та 20 % експериментальної групи.

Третій етап констатувального експерименту було спрямовано на виявлення рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків за діяльнісним критерієм.

Показники діяльнісного критерію перевіряли за допомогою такого діагностичного інструментарію: кейс-метод (аналіз гіпотетичних ситуацій) з

метою діагностики вміння толерантно спілкуватися з оточуючими; сюжетно-рольові ігри (дотримання норм і правил толерантної поведінки).

Аналіз гіпотетичних ситуацій морального вибору полягав у тому, що вихователь демонстрував малюнок й описував зображену проблемну ситуацію.

Ситуації для обговорення.

1. У групу дитячого садка привели нового хлопчика, який погано розмовляє українською мовою, адже його сім'я переїхала з Донбасу, де йде війна, і у сім'ї хлопчика розмовляють російською мовою. Миколка відібрав у хлопчика іграшку через те, що він погано розмовляє на рідній мові.

– Чи правильно учинив Миколка?

– Чи можна ображати таких дітей? Чому?

2. Дівчинка гралася м'ячем, раптом він закотився в калюжу. Як не намагалася дівчинка, а дістати його не могла. Вона стала кликати на допомогу, але не українською мовою. У цей час поряд із нею опинився ти.

Варіанти відповіді для дітей:

1) побачив, що сталося, засміявся та пішов далі... Якби дівчинка розмовляла українською мовою, тьоді допоміг би. Так чи ні?

2) побачив, що сталося, взяв палицю, викотив нею м'яча з калюжі та подав його дівчинці... Немає різниці, на якій мові говорить дівчинка. Їй потрібно допомогти. Так чи ні?».

Інтерпретація даних.

3 бали – дитина чітко виявляє етнічну толерантність, самостійно виявляючи бажання допомогти іншій дитині.

2 бали – дитина виявляє етнічну толерантність, однак їй важко чітко вказати свої дії у одній з запропонованих ситуацій.

1 бал – дитина не чітко виявляє етнічну толерантність, сумнівається у виборі правильної дії в обох запропонованих ситуаціях.

3 бали – дитина не виявляє етнічної толерантності, не виявляє бажання проявити співчуття до іншої дитини.

З метою перевірки вихідного рівня сформованості показника дотримання норм і правил толерантної поведінки дітям у процесі ігрової діяльності пропонували погратися в одну з сюжетно-рольових ігор («Сім'я», «Рукавичка», «Лікарня», «Магазин»), самостійно обрати собі партнерів по грі, розподілити ролі. Під час ігрової діяльності дошкільників ми звертали увагу на те, як кожен із них діяв у межах своєї ролі.

Інтерпретація даних:

3 бали – дитина чітко дотримується норм і правил толерантної поведінки у процесі ігрової діяльності; діє у межах своєї ролі, з повагою ставиться до інших дітей.

2 бали – дитина дотримується норм і правил толерантної поведінки у процесі ігрової діяльності; однак не завжди діє у межах своєї ролі та з повагою ставиться до інших дітей.

1 бал – дитина дотримується норм і правил толерантної поведінки у процесі ігрової діяльності, діє у межах своєї ролі лише при втручанні вихователя; рідко проявляє повагу до дітей.

0 балів – дитина не дотримується норм і правил толерантної поведінки у процесі ігрової діяльності, відмовляється діяти у межах своєї ролі навіть при втручанні вихователя; не проявляє поваги до дітей.

Узагальнені показники сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за діяльнісним критерієм ми визначали з урахуванням двох методик:

5-6 балів – високий рівень;

3-4 бали – середній рівень;

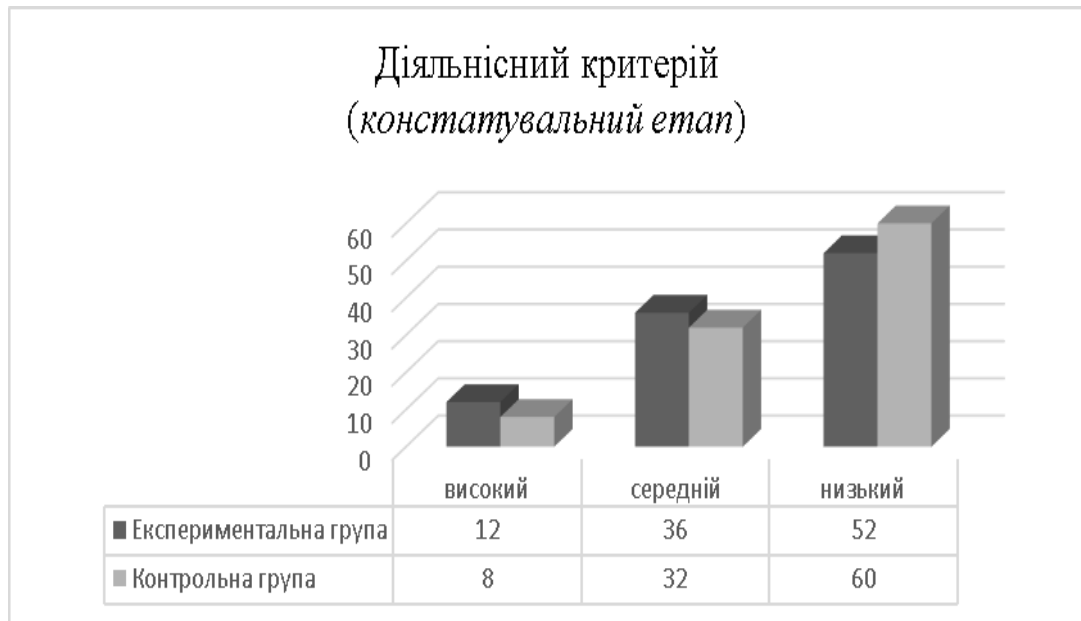
1-2 бали – низький рівень.

У результаті діагностики сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за діяльнісним критерієм ми отримали дані, відображені на рис.

2.3.

Дані, відображені на рисунку 2.3, дають можливість констатувати перевагу середнього та низького рівнів сформованості культури міжетнічних

стосунків дошкільників за діяльнісним критерієм. Зокрема, показники низького рівня переважають у 60% дошкільників контрольної та 52 % – експериментальної групи.

Рис. 2.3. Рівні сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за діяльнісним критерієм

Середній рівень констатовано у 32% опитаних контрольної та 36 % експериментальної груп. Високим рівнем охарактеризовано 8 % дошкільників контрольної та 12 % – експериментальної групи.

Узагальнені показники рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за когнітивним, мотиваційно-ціннісним та діяльнісним компонентами відображено у таблиці 2.3.

Як свідчать дані таблиці, найвищі показники сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільники демонстрували за мотиваційно-ціннісним критерієм: високий показник констатовано у 16 % дошкільників експериментальної (ЕГ) і 24 % – контрольної груп (КГ); середній – у 36 % опитаних ЕГ і 40 % – КГ; низький – у 48 % дошкільників ЕГ і 36 % – КГ.

Таблиця 2.3

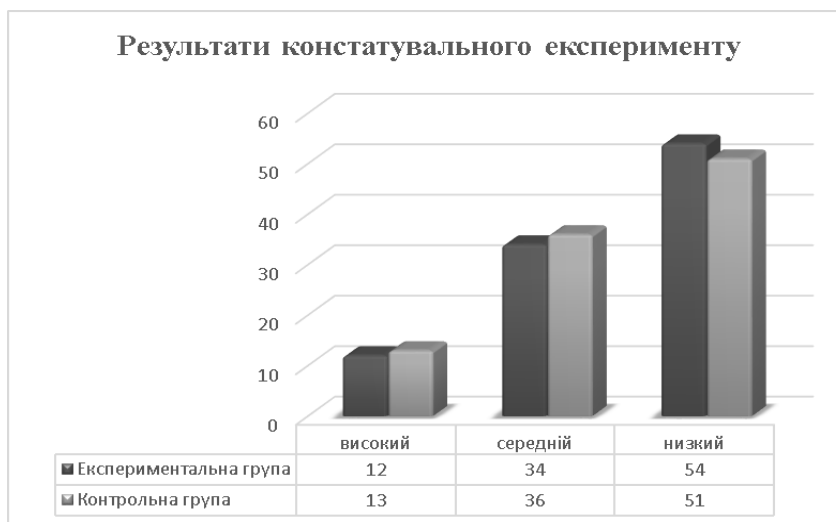
Узагальнені результати рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників контрольної та експериментальної груп за когнітивним, мотиваційно-ціннісним та діяльнісним критеріями

<i>Критерії</i>	<i>Рівні</i>					
	високий		середній		низький	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Когнітивний	8	8	32	36	60	56
Мотиваційно-ціннісний	16	24	36	40	48	36
Діяльнісний	12	8	36	32	52	60
Узагальнений показник	12,0	13,4	34,6	36,0	53,4	50,6

Дещо нижчими є показники діяльнісного критерію: високим рівнем охарактеризовано 12 % дошкільників ЕГ і 8 % – КГ; середнім – 36% опитаних ЕГ і 40 % – КГ; низьким – 52 % респондентів ЕГ і 60 % – КГ.

Найнижчі результати дошкільники продемонстрували за когнітивним критерієм: високий показник констатовано у 8 % дошкільників ЕГ і КГ; середній – у 32 % опитаних ЕГ і 36 % – КГ; низький – у 60 % дошкільників ЕГ і 56 % – КГ.

Аналіз узагальнених показників свідчить про перевагу низького рівня сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників експериментальної (53,4%) та контрольної (50,6%) груп. Середнім рівнем охарактеризовано 34,6 % дошкільників експериментальної та 36,0 % контрольної групи. Відповідно високий рівень готовності продемонструвало 12,0% респондентів експериментальної та 13,4 % контрольної груп (рис. 2.4).

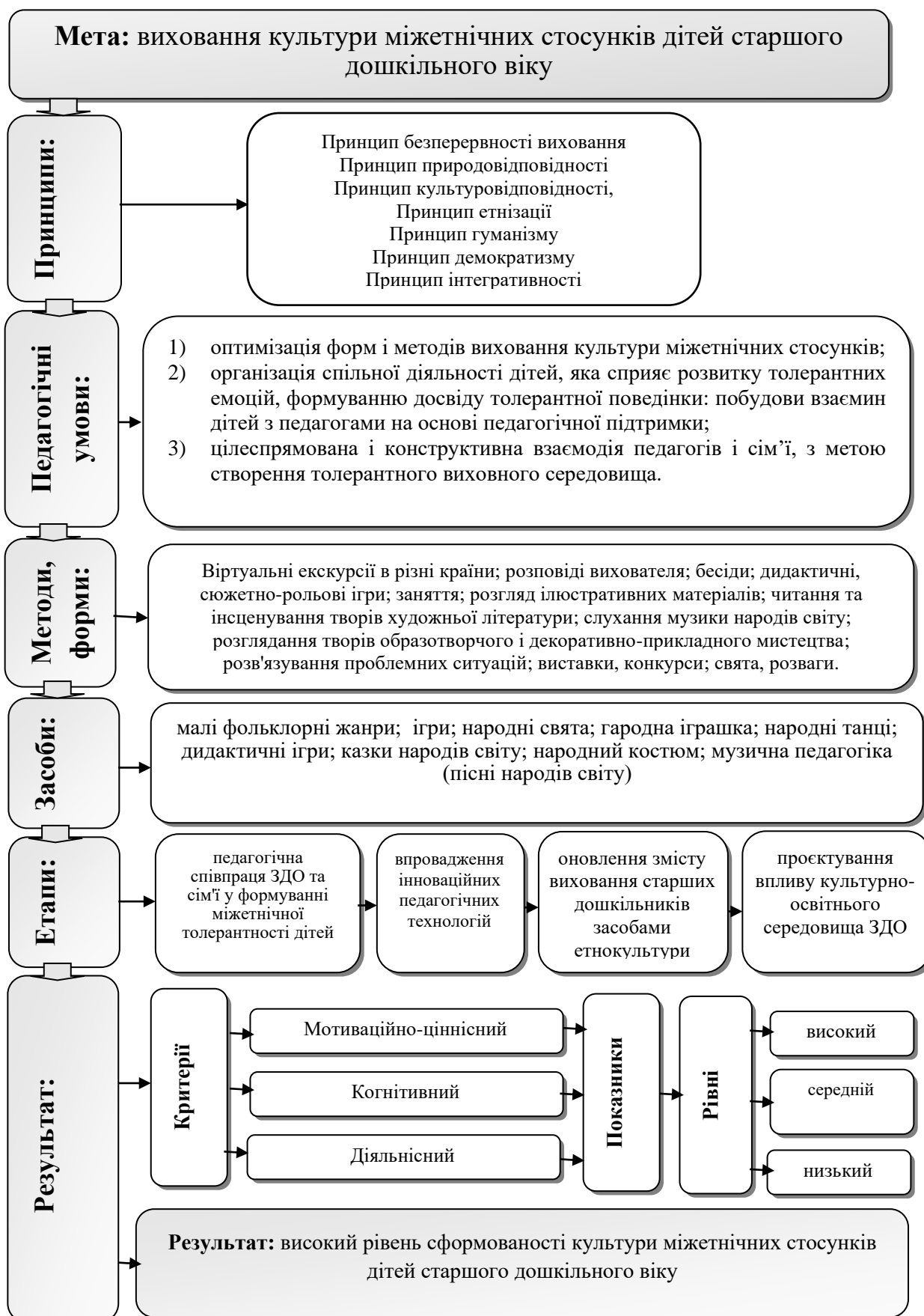
Рис. 2.4. Рівні сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників контрольної та експериментальної груп на констатувальному етапі експерименту

Результати констатувального експерименту свідчать, що рівень сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників в умовах закладів дошкільної освіти потребує вдосконалення. Це обумовлює необхідність розробки системи педагогічної роботи з виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного, адекватній меті і завданням виховання дошкільників і перевірки її ефективності в умовах формування експерименту.

2.2. Система педагогічної роботи з виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку

Метою формування експерименту було підвищення рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку за допомогою експериментальної методики.

Розробці методики передувало створення моделі виховання культури міжетнічних стосунків, структурними компонентами якої є мета, принципи, етапи, методи, форми, засоби, педагогічні умови, очікуваний результат (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Модель виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку

Метою, окресленій у моделі, є виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку в умовах розвивального освітнього середовища закладу дошкільної освіти.

Вихідними принципами є: безперервності виховання, природовідповідності, культуровідповідності, етнізації, гуманізму й демократизму, принцип інтегративності [28].

Умовами, на яких ґрунтується сформульована на початку роботи гіпотеза, є педагогічні умови підвищення ефективності процесу виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку.

Зокрема, такими педагогічними умовами були наступні:

- 1) оптимізація форм і методів виховання культури міжетнічних стосунків;
- 2) організація спільної діяльності дітей, яка сприяє розвитку толерантних емоцій, формуванню досвіду толерантної поведінки: побудови взаємин дітей з педагогами на основі педагогічної підтримки;
- 3) цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів і сім'ї, з метою створення толерантного виховного середовища.

Розроблена система педагогічної роботи з виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку включала реалізацію в освітньому процесі наступних етапів:

- 1) педагогічна співпраця закладу дошкільної освіти та сім'ї у формуванні міжетнічної толерантності дітей (шляхом психолого-педагогічного діагностування батьків, налагодження методичної роботи вихователів з батьками, організації спільної діяльності батьків та дітей);
- 2) впровадження інноваційних педагогічних технологій (мультимедіа презентацій та елементів інтерактивного навчання);
- 3) оновлення змісту виховання старших дошкільників засобами етнокультури (а саме, використання усної народної творчості, казок та народних ігор);

4) проектування впливу культурно-освітнього середовища закладу дошкільної освіти (збагачення предметно-розвивального середовища дошкільних закладів матеріалами полікультурного змісту).

З метою налагодження педагогічної співпраці закладу дошкільної освіти та сім'ї у формуванні міжетнічної толерантності дітей було складено план, у якому передбачено різноманітні форми роботи з педагогами, дітьми, батьками, школою. Щоквартально до плану вносились нові форми роботи з дітьми і педагогами та перелік новинок психолого- педагогічної і методичної літератури для опрацювання.

Педагогами закладу дошкільної освіти були опрацьовані теоретичні матеріали з проблеми формування соціальної компетентності та толерантності у дітей дошкільного віку (А. Богуш [9], Н. Гавриш [9; 17], Т. Поніманської [52-54]), матеріали педагогічного досвіду вихователів закладів дошкільної освіти та відповідно проведені різні форми інтерактивного навчання: мозковий штурм «Як формувати толерантність у дошкільників?», психологічний тренінг «Візьмемось за руки», педагогічна дискусія «Чи потрібно створювати спеціальне толерантне середовище?», ділова гра «Кути» на тему «Методичні аспекти проведення спеціальних занять з формування толерантності у старших дошкільників».

На заняттях Школи професійних знань на тему: «Використання інноваційних технологій у процесі виховання людяності і толерантності» педагоги не тільки поповнили свої теоретичні знання з питань формування ціннісного ставлення до себе, виховання поваги до людей різних національностей, рас і віросповідань, але й переглянули практичні заняття з дітьми на тему: «Повага до людей: що це?», «Планета різнокольорових людей», музично - спортивну розвагу «Лицарський турнір», стали учасниками майстер - класу «Дошкільнята – толерантні малята».

Для вихователів було проведено п'ять консультацій на теми: «Шляхи створення толерантного середовища у закладі дошкільної освіти і сім'ї», «Особливості формування толерантної свідомості старших дошкільників»,

«Методи і прийоми формування толерантності у дошкільників», «Використання дидактичних ігор у процесі формування толерантності у старших дошкільників», «Форми співпраці педагога і батьків з формування соціальної компетентності дошкільників». Тематика консультацій формувалась за пропозиціями вихователів. Так, у додатку Д наведено зміст консультації для вихователів на тему «Формування толерантних якостей особистості у дітей старшого дошкільного віку».

За підсумками проведеної роботи вихователем-методистом закладу дошкільної освіти розроблені методичні рекомендації для педагогів «Використання сучасних технологій формування соціальної компетентності і толерантності старших дошкільників в умовах закладу дошкільної освіти».

До проведення інтерактивного навчання та консультування долучались викладачі кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти МЕГУ. Завдяки участі науковців педагоги закладу дошкільної освіти познайомились із сучасними технологіями виховання соціальної компетентності старших дошкільників, навчилися використовувати свої надбання в роботі з дітьми.

Для успішної роботи із формування соціальної компетентності і толерантності необхідно було заручитись підтримкою батьків. З цією метою було проведено Дні відкритих дверей на тему: «Знайомимо дітей із світом людей», «Виховуємо культуру спілкування», «Захистимо права дитини», «Розвиваємо інтерес дітей до життя людей нашої планети»; батьківські збори на тему: «Роль батьків у вихованні толерантності у старших дошкільників», консультації для батьків на тему «Як виховувати толерантність у дітей дошкільного віку», «Вплив дитячої книги на формування толерантності як складової соціальної компетентності старших дошкільників».

У процесі проведеної роботи ми донесли до свідомості батьків, що виховання толерантності неможливе без найближчого оточення дитини, ознайомили їх з поняттями «соціальна компетентність», «толерантність», допомогли зрозуміти, що неоднаковість людей слід сприймати як позитивний факт, навчили як формувати у дітей терпимість, повагу до людей інших

національностей, поважати їх права (Додаток Е). Батьки охоче брали участь у культурних заходах, що проводились у закладі дошкільної освіти: спільні виставки робіт дітей і батьків «Подаруйте друзям радість», «Дружать діти всієї планети», в організації свят татуся, бабусі (до дня людей похилого віку).

Педагоги закладу дошкільної освіти намагаються знайти оптимальні шляхи взаємодії зі школою для формування толерантності як складової частини соціальної компетентності майбутніх школярів. Ми зуміли залучити вчителів до занять у Школі професійних знань. Переглянули та обговорили заняття з дітьми старшої групи і урок з першокласниками на однакову тему: «Планета різнокольорових людей», організували виставку дитячого малюнка на тему: «До нас приїхав іноземний гість», домовились про проведення спільних заходів: розваги для дітей на тему «Подаруй другові посмішку», «Новий рік в Англії» та «День захисту дітей». Вихователі закладу дошкільної освіти відвідують уроки у першому класі, беруть участь у засіданні шкільних педагогічних консиліумів, презентують свої досягнення на методичних засіданнях вчителів молодших класів. Такі заходи забезпечили наступність у роботі закладу дошкільної освіти і початкової школи, викликали інтерес вчителів до інноваційних технологій, які використовуються вихователями для формування соціальної компетентності старших дошкільників.

Найскладніше було розбудувати толерантне середовище. Важливо, щоб педагоги зрозуміли, що толерантне середовище це не щось матеріальне, а гуманні та демократичні стосунки між усіма учасниками навчально-виховного процесу, які базуються на взаємоповазі, взаєморозумінні, готовності до сприйняття людей інших поглядів, звичаїв, традицій, національностей, рас; це співпраця в атмосфері поваги, теплоти, людяності, комфортності; це сформоване вміння сприймати кожного члена колективу як особистість. Створення такого середовища здійснюється в процесі спільної предметно-практичної діяльності та пов'язаного з нею спілкування дітей і дорослих. У толерантному середовищі ми створили умови для реалізації права кожної

дитини на своєрідне ставлення до оточуючого, самореалізації особистості в різних сферах діяльності.

Завдання створення толерантного середовищ покладалось на працівників закладу дошкільної освіти і батьків. Дорослого ми виокремили як зразок, тому у формуванні толерантності на нього поклали значну відповідальність. Необхідно, щоб сам дорослий особистим прикладом показував толерантне ставлення і виявляв його в поведінці. Цілеспрямоване залучення вихователів та батьків у процес формування толерантності у старших дошкільнят дозволив активізувати їх педагогічну позицію і сприяв перегляду дорослими власного оцінного ставлення та поведінки. Провідна роль у цьому процесі відводиться вихователю. Саме він добирає засоби впливу на особистість дитини для створення толерантного середовища. Педагоги нашого закладу дошкільної освіти надають перевагу таким засобам як гра, бесіда, спостереження, розвиток мовлення, взаємодія, художня література, дитячі свята, продуктивна діяльність, психогімнастика, елементи психодрами.

У результаті спільної роботи педагогів і сім'ї більшість наших вихованців навчилися приймати інших такими, як вони є і взаємодіяти з ними на основі злагоди.

Другий етап формувального експерименту включав впровадження інноваційних педагогічних технологій (мультимедіа презентацій та елементів інтерактивного навчання).

Використані в роботі з дітьми інтерактивні ігри та вправи («Пошта компліментів», «Мікрофон», «Дивний вчинок», «Дружній шарж», «Кольорова родина») навчили вихованців говорити гарні слова і робити благородні вчинки, розуміти жарти, самостійно приймати рішення, допомагати товаришеві відстояти свої права, проявляти доброзичливість і чуйність.

Ефективним виявилось застосування казкових ігрових технологій («Острів розуміння», «Дзвіночки совісті», «Промінчики людяності», «Квітка доброти», ін.), енергетичних вправ («Жива вода», «Серце на долоні», «Тепло рук друга»), психотехнологій. Це дало змогу педагогам навчити дітей

знаходити слова розради, підтримувати друзів і рідних, встановлювати контакти з іншими людьми, з повагою ставитись до них, сформувати здатність до глибоких почуттів, уміння вислухати інших, узгоджувати свої бажання і прагнення з інтересами однолітків, розуміти людські взаємини, збагачувати соціальний досвід, формувати соціально-комунікативну компетенцію та толерантність

Отримані знання діти використовували у сюжетно-рольових, будівельних та іграх- драматизаціях («День народження бабусі», «Будуємо місто для друзів», «Ми лікуємо хворих дітей», «У пошуках друзів», «Космічна мандрівка» ін.), які навчили дітей домовлятись, встановлювати дружні взаємини з ровесниками, не ображатись самому і не ображати ровесників і молодших дітей, приймати їх такими, якими вони є.

Наступним етапом було оновлення змісту виховання старших дошкільників засобами етнокультури (а саме, використання усної народної творчості, казок та народних ігор).

Значний інтерес у дітей викликала участь у театралізованих сценках за змістом казок народів світу для розв'язання проблем міжособистісних взаємин у казковій ситуації, постановці театральних вистав за змістом українських казок і казок народів світу («Котигорошко», «Попелюшка», «Дюймовочка», «Маша і ведмідь», «Троє поросят», «Легкий хліб», «Хавеле», «Як посварились Сонце і Місяць» , «Муха-цокотуха», «Зайчикова хатинка» та ін.).

Четвертий етап включав проектування впливу культурно-освітнього середовища закладу дошкільної освіти (збагачення предметно-розвивального середовища дошкільних закладів матеріалами полікультурного змісту).

На спеціальних заняттях дітей ознайомлюють з народами світу, представниками різних людських рас, особливостями їх зовнішнього вигляду, національним одягом, народними промислами; поглиблюють знання про географічні особливості, історичні пам'ятки, великі міста, традиції, культуру, українців, що проживають на сході, заході, півдні і півночі нашої держави («Подорож Україною», «Земля - дім людства», «Ми – це разом Я і Ти»,

«Дружать діти всієї планети», «Мандрівка до Англії», «Улюблені заняття юних землян», «Подарунки нашим друзям», «Як дбають про здоров'я мої ровесники», «Вчимося захищати права дітей», «Моя барвиста планета», «Друг завжди прийде на допомогу» ін.).

Вихованню культури міжнаціональних стосунків сприяли й дидактичні ігри полінаціонального змісту. Наприклад.

Гра: «Назви слово»

Мета: дати уявлення дітям у тому, як відрізняються мови народів.

Матеріал та обладнання: аудіокасета із записами пісень дітей з різних країн.

Хід гри.

– Діти, сьогодні ми з вами спробуємо навчитися говорити слово «мама» десятьма мовами. Ми з вами називаємо маму мамою, англійці називають маму-mother (мазер); Вірмени – майр; Азербайджанці - Ана; Башкири - әсәй; Татари – ений; Грузини – діда; Чуваші – мамла; Китайці – мама; Італійці – мадрею – Бачите, як відрізняються мови народів. Кожна мова по-своєму гарна. Інші дидактичні ігри наведено у додатку Є.

Наведемо фрагменти окремих занять.

Фрагмент заняття з ознайомлення з навколишнім

«Усі ми різні, усі ми рівні».

Програмовий зміст. Розширювати світогляд дітей про те, що нашу планету населяють різні народи. Познайомити з особливостями пристосування їх до умов проживання на різних континентах (їх зовнішнього вигляду: різний колір шкіри, волосся, розріз очей, зріст, статура). Розширити знання про те, що люди в різних країнах розмовляють різними мовами, у кожного народу є свої звичаї, та всі вони мають рівні права. Вчити називати країни-сусіди України, їх населення. Формувати уявлення про те що всі народи на Землі повинні жити в мирі і злагоді, незалежно від расової приналежності. Розвивати інтерес, допитливість, увагу. Виховувати доброзичливе ставлення до людей різних національностей.

Матеріал: поштова скринька, чорношкіра лялька, глобус, фотокартки людей різних народів з різних континентів, олівці та папір на кожну дитину.

Хід заняття

Педагог вносить поштову скриньку, чим привертає увагу дітей.

- Діти, погляньте, що у садочок приніс листоноша. Що це за коробка?
- Вам цікаво, що у середині?
- Мені також. На посилці написана наша адреса ? (роздивляється).

Пригадайте мені її (діти називають)

– Так, написано: Дітям старшої групи. Ясла-садок «Малятко», вул. Шевченка 4, с. Брониця, Камінь - Каширського району, Волинської області, Україна. Все вірно, посилка для нас. Відкриваю. (Педагог відкриває дістає ляльку з чорною шкірою)

– Цікава лялька. Хто її міг би прислати? (дивиться на поштовий ящик)
Адреси відправника не видно, можливо загубилася при пересилці. Кому ж нам дякувати за подарунок.

Вихователь пропонує з'ясувати звідки міг надійти подарунок.

- Який колір шкіри у ляльки?
- А який у нас? Розгляньте її.
- Так, у нас шкір а світла, так як і у жителів Європи, Америки та Австралії (показує на глобусі). Чому?
- В Європі сонце світить помірно, часто йдуть дощі, бувають тумани, тому живуть люди зі світлою шкірою, різним кольором волосся, високого зросту (виставляє фото людей європейців).
- А ще є народи, які живуть у степах Азії, Монголії, Японії, на Крайній Півночі(показує на глобусі). Там дують сильні вітри – це батьківщина людей з смуглявою шкірою (жовтою) та вузьким розрізом очей, низького росту (виставляє фото людей).
- Як ви вважаєте, які люди живуть у Африці, де яскраво світить сонце?(показує на глобусі)

– Так, цих людей від яскравих та жарких променів сонця захищає темна шкіра і пухка чорна шапка волосся. Їх називають чорношкірими.

– Можливо, це діти Африки прислали нам свою іграшку, тому, що хочуть товаришувати?

– А ви б хотіли мати друзів з іншої країни?

– Як же нам віддячити за подарунок?

– Так, ми можемо відіслати іграшку або малюнки, запросити в гості. Запросити в гості – це цікава ідея, але, що ми робитимемо?(очікувана відповідь – гратимемося)

– А вони вміють?

– Чим різняться діти нашої планети?

– А чим схожі?

– А ще усі діти, незалежно від кольору шкіри люблять дружити та гратися, незнання мови не є цьому перепорою. Пропоную пригадати та запланувати кілька ігор та розваг для майбутніх гостей. Щоб показати, що ми дружні діти, використаємо знання і наших дружніх народів сусідів.

– Які народи ви знаєте?

– Які країни є найближчими до України?

– Цікавими є народні ігри, які є спільними, або дуже схожими для українського, російського, білоруського народу. Які народні ігри ви знаєте? (діти граються в улюблену народну гру «Подояночка»)

– А чи знаємо ми казки? (Діти називають казки, які б могли розповісти новим друзям.)

– Можливо, ви знаєте російські вірші чи пісеньки?

Педагог пропонує пригадати знайомі вірші А. Барто, та пісню «Посмішка» (В Шайнський, М. Пляцковский). Діти співають, декламують вірші.

– Ми з'ясували, що майбутнім нашим гостям сумувати не прийдеється. Залишилося відправити запрошення.

– Кому ми відправимо листа?

– Куди відсилатимемо?

– Ми дружні діти, тому можна запрошувати дітей з різних країн. Адресу відшукаємо через Інтернет, відправимо електронного листа. Це завдання я візьму на себе, а вам пропоную намалювати портрети людей різних народів, щоб відіслати поштою друзям з Африки.

На заняттях розширюються знання про права дітей, переваги доброзичливих і щирих взаємин над байдужістю, посмішок - над агресією.

Вивчення народного декоративно-прикладного мистецтва народів світу спрямовували на глибше пізнання культурних традицій (білоруське соломоплетіння, індійська витинанка зі шкіри, арабська чеканка, китайський батик, ангольське різьбярство по дереву, турецьке ткацтво та ін.).

Використовуються і традиційні засоби виховання дітей – читання дитячої книжки (твори вітчизняних та зарубіжних письменників), фольклор рідного народу і народів світу, ляльок у національному одязі народів світу, перегляд телепередач, мультфільмів, слухання і виконання пісень, розгляд ілюстрацій, аналіз конкретних ситуацій. Гурткова та індивідуальна робота сприяла поповненню знань дітей про міжнародні та народні свята українців і народів світу, допомогла навчити керувати своїми почуттями і настроєм, взаємодіяти з дорослими, розуміти і приймати іншу культуру, виявляти інтерес до подій у житті дітей інших народів («Міжнародний день захисту прав людини», «Міжнародний день захисту дітей», «Всесвітній день здоров'я», «День усмішки», «Івана Купала», «Водіння куста», «Свято ліхтариків» (Китай), «Хелловвін» (США), «Бразильський карнавал», «День єднання» (Німеччина), «Дожинки» (Білорусь) ін.).

Діти залюбки брали участь у проведенні розваг «Новий рік в Англії», «Китайські ліхтарики», «День захисту дітей», «Подаруй другові посмішку», «Знай свої права дитино», «Рідна мова - дорогоцінний скарб», «Дружать діти всієї планети», «Лицарський турнір», «На гостину до Джона» та ін.).

Проведена робота забезпечила не тільки поповнення знань, але й викликала емоційний відгук та сформуvala бажання передавати свої враження

у продуктивній діяльності: створювати малюнки до казок народів світу, писати ієрогліфи на шовковій тканині, виготовляти паперових журавликів, розфарбовувати глиняну іграшку, виконувати пісні і танці народів світу. Помітно зріс рівень мовної активності під час розповідей про власні мрії і плани на майбутнє. Вихованці охоче обговорювали власні досягнення з ровесниками і дорослими, навчилися аналізувати особисті вчинки і вчинки інших, охоче обмінювались враженнями від нових знань, у них сформувалась потреба ділитись своїми знаннями з друзями, педагогами, батьками. Ми подбали, щоб знання дітей були яскравими, емоційно забарвленими, використовувались в процесі взаємодії з однолітками і дорослими та переходили у мотиви вчинків, а на кінець шостого року життя набирали спонукальної сили.

2.3. Динаміка сформованості культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку експериментальної та контрольної груп

Метою контрольного експерименту була перевірка ефективності системи педагогічної роботи з виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку.

У відповідності до окресленої мети нами визначено такі *завдання дослідження*:

1) виконати повторне вимірювання рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за допомогою діагностичних методик, адекватних тим, які використовувалися в процесі констатувального дослідження.

2) проаналізувати динаміку змін рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників за визначеними компонентами з відповідними їм показниками;

3) підтвердити або спростувати сформульовану гіпотезу.

Аналіз результатів діагностичних даних контрольного експерименту показав значне зростання показників сформованості культури міжетнічних

стосунків дошкільників за когнітивним критерієм в експериментальній групі (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4

Рівні сформованості культури міжетнічних стосунків до і після формувального експерименту за когнітивним критерієм (у %)

Рівні	Групи			
	Контрольна		Експериментальна	
	Констатувальний експеримент	Контрольний експеримент	Констатувальний експеримент	Контрольний експеримент
Високий	8	16	8	24
Середній	36	40	32	56
Низький	56	44	60	20

Як засвідчують дані таблиці 2.4, показники високого рівня сформованості культури міжетнічних стосунків за когнітивним компонентом на початку дослідження були майже однакові як в контрольній, так і в експериментальній групах (8 %). Після впровадження експериментальної технології спостерігається збільшення цих показників (на 16%) в експериментальній групі. Відповідно, спостерігалось збільшення показників середнього рівня (на 24 %). Про ефективність експериментально-дослідної роботи свідчить той факт, що низький рівень сформованості культури міжетнічних стосунків у експериментальній групі знизився на 40 %, у той час як у контрольній групі цей показник становить лише 12 %.

Показники мотиваційно-ціннісного критерію сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників, в порівнянні з даними констатувального експерименту, також зазнали відчутних змін в експериментальній групі, що не спостерігалось в контрольній. Узагальнені результати діагностичної роботи подано у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Рівні сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників до і після формувального експерименту за показниками мотиваційно-ціннісного критерію (у %)

Рівні	Групи			
	Контрольна		Експериментальна	
	Констатувальний експеримент	Контрольний експеримент	Констатувальний експеримент	Контрольний експеримент
Високий	24	28	16	32
Середній	40	44	36	48
Низький	36	28	48	20

Як засвідчують дані з таблиці 2.6, після проведеної роботи в експериментальній групі спостерігається суттєве зростання кількості дошкільників, рівень готовності яких визначено нами як високий (на початку експерименту – 16 %, в кінці – 32%).

У свою чергу середній рівень готовності дошкільників після проведеного експерименту констатовано у 48 % дошкільників, в той час як на початку цей показник становив 36 %. Кількість дошкільників, охарактеризованих низьким рівнем сформованості культури міжетнічних стосунків зменшилась на 28 %. Слід зазначити, що в контрольних групах не відбулося таких суттєвих змін.

У свою чергу після завершення дослідно-експериментальної роботи ми спостерігали позитивну динаміку щодо змін показників діяльнісного критерію (таблиця 2.6).

Аналіз результатів здобутих даних у процесі дослідно-експериментальної роботи засвідчив, що відбулося зростання кількості дошкільників експериментальної групи, віднесених нами до високого рівня, в порівнянні з контрольною групою (12 % до початку дослідно-експериментальної роботи і 28 % після її завершення). Разом з тим спостерігалось збільшення кількості

досліджуваних експериментальної групи, які до початку експерименту мали середній рівень (з 36 % до 52 %).

Таблиця 2.6

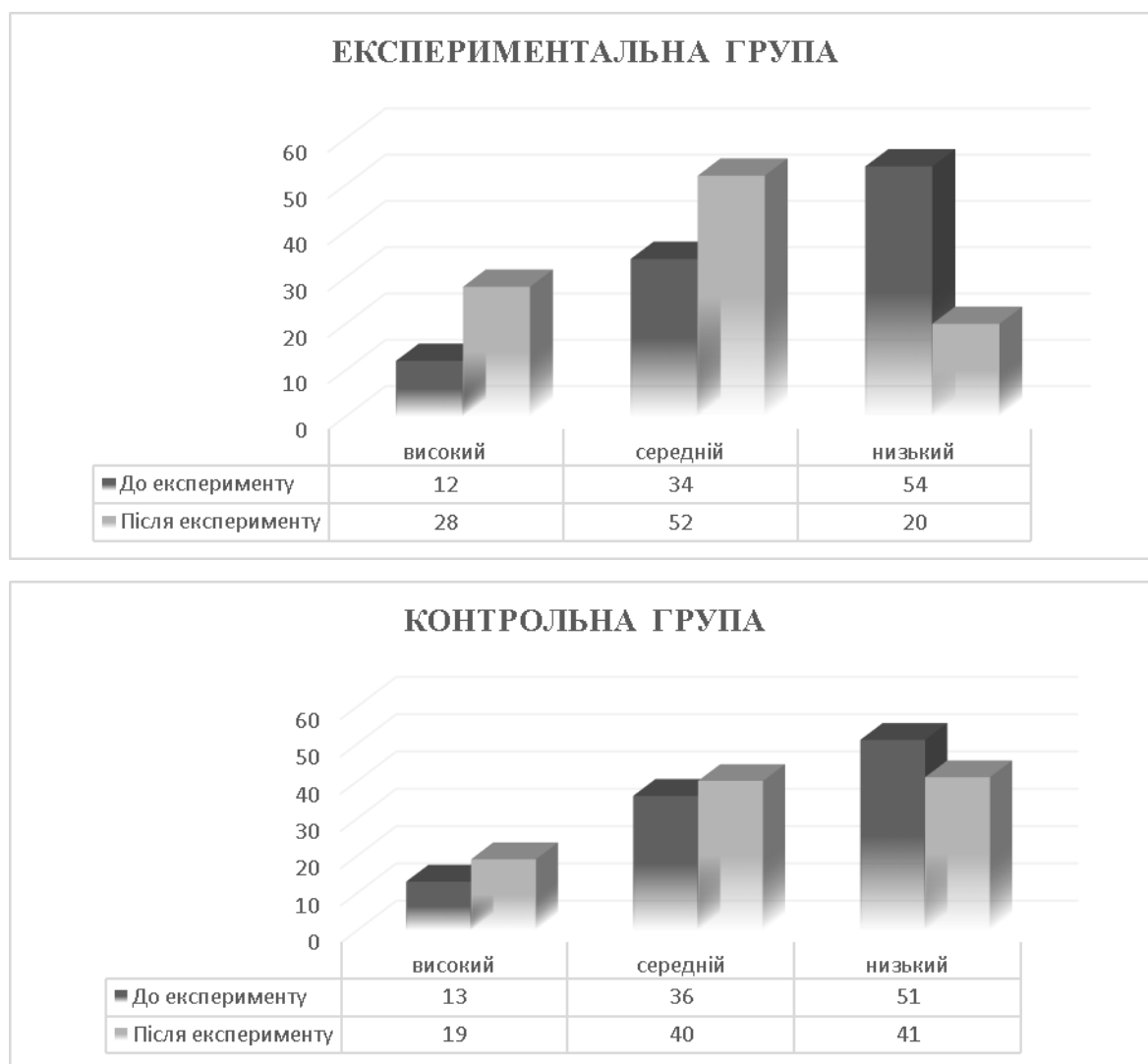
Рівні сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників до і після формувального експерименту за діяльнісним критерієм (у %)

Рівні	Групи			
	Контрольна		Експериментальна	
	Констатувальний експеримент	Контрольний експеримент	Констатувальний експеримент	Контрольний експеримент
Високий	8	12	12	28
Середній	32	36	36	52
Низький	60	52	52	20

У процесі дослідно-експериментальної роботи ми констатували зменшення низького рівня розвитку культурно-міжетнічних стосунків дошкільників експериментальної групи (52 % до початку роботи і 20 % після її закінчення). Натомість у контрольній групі не спостерігалось подібних змін.

Порівняльний аналіз даних констатувального та контрольного експериментів наочно доводять результативність запропонованої й експериментально перевіреної нами системи педагогічної роботи з виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку. Динаміку змін рівнів розвитку окресленого виду діяльності до та після завершення формувального експерименту нами проілюстровано на рис. 2.6.

Аналіз показників сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників на основі відносних показників, які диференційовано за трьома критеріями: когнітивним, мотиваційно-ціннісним та діяльнісним дав змогу виявити загальну тенденцію зростання кількості дошкільників, рівень сформованості культури міжетнічних стосунків яких визначено як високий (на 16%) в експериментальній групі. Відповідно, кількість дошкільників, охарактеризованих середнім рівнем, збільшилась на 18 %.

Рис. 2.6. Динаміка рівнів сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників контрольної та експериментальної груп (у %)

Показники низького рівня зменшилися в експериментальній групі на 34 %. Натомість у контрольній групі не виявлено подібних змін. Зокрема, показники високого рівня у контрольній групі зросли на 6 %, середнього – на 4 %, показники низького рівня зменшилися на 10 %.

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи дає підстави стверджувати, що отримала підтвердження сформульована на початку дослідно-експериментальної роботи гіпотеза, обґрунтована на припущенні, яке передбачає, що ефективність виховання культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку підвищиться при забезпеченні психолого-педагогічних умов: оптимізації форм і методів виховання культури міжетнічних стосунків; організації спільної діяльності дітей, яка сприяє

розвитку толерантних емоцій, формуванню досвіду толерантної поведінки: побудови взаємин дітей з педагогами на основі педагогічної підтримки; цілеспрямованої і конструктивної взаємодії педагогів і сім'ї, з метою створення толерантного виховного середовища.

Отже, проведене дослідження дає можливість на якісно новому рівні вирішувати проблему сформованості культури міжетнічних стосунків дошкільників, вдосконалити систему педагогічної роботи з виховання культури толерантних відносин дітей старшого дошкільного віку.

Висновки до другого розділу

Теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел довів актуальність проблеми виховання культури міжетнічних стосунків старших дошкільників.

У цьому зв'язку у другому розділі виокремлено та обґрунтовано критерії, показники та рівні розвитку культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку, розроблено та апробовано в умовах закладу дошкільної освіти систему педагогічної роботи, простежено динаміку розвитку культури міжетнічних стосунків досліджуваних експериментальної та контрольної груп.

Констатувальний етап роботи передбачав вивчення процесу розвитку культури міжетнічних стосунків та визначення її рівня з допомогою діагностичних методик.

У процесі дослідження виокремлено та обґрунтовано критерії розвитку міжетнічних стосунків дошкільників: когнітивний, мотиваційно-ціннісний та діяльнісний, охарактеризовано їх показники, описано рівні сформованості культури міжетнічних стосунків опитаних: середній, високий, низький.

Аналіз узагальнених показників засвідчив перевагу низького рівня розвитку культури міжетнічних стосунків дошкільників експериментальної (53,4%) та контрольної (50,6%) груп. Середнім рівнем охарактеризовано 34,6 % дошкільників експериментальної та 36,0 % контрольної групи. Відповідно високий рівень готовності продемонструвало 12,0% респондентів

експериментальної та 13,4 % контрольної груп.

Розроблена система педагогічної роботи з виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку включала реалізацію в освітньому процесі наступних етапів: педагогічна співпраця дошкільного навчального закладу та сім'ї у формуванні міжетнічної толерантності дітей (шляхом психолого-педагогічного діагностування батьків, налагодження методичної роботи вихователів з батьками, організації спільної діяльності батьків та дітей); впровадження інноваційних педагогічних технологій (мультимедіа презентацій та елементів інтерактивного навчання); оновлення змісту виховання старших дошкільників засобами етнокультури (а саме, використання усної народної творчості, казок та народних ігор); проектування впливу культурно-освітнього середовища дошкільного навчального закладу (збагачення предметно-розвивального середовища дошкільних закладів матеріалами полікультурного змісту).

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи дає підстави стверджувати, що отримала підтвердження сформульована на початку дослідно-експериментальної роботи гіпотеза, обґрунтована на припущенні, яке передбачає, що ефективність виховання культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку підвищиться при забезпеченні психолого-педагогічних умов: оптимізації форм і методів виховання культури міжетнічних стосунків; організації спільної діяльності дітей, яка сприяє розвитку толерантних емоцій, формуванню досвіду толерантної поведінки: побудови взаємин дітей з педагогами на основі педагогічної підтримки; цілеспрямованої і конструктивної взаємодії педагогів і сім'ї, з метою створення толерантного виховного середовища.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження, присвячене проблемі виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку, дає підстави зробити такі висновки.

1. Проблеми міжетнічних стосунків останнім часом набувають дедалі більшої актуальності в зв'язку з тенденціями глобалізації світових цивілізаційних процесів, загостренням економічних та політичних криз, інтенсифікацією міжкультурного обміну, прагненням людства подолати ненависть, жорстокість, агресивність між народами, утвердити мир і злагоду.

Дослідження природи міжетнічної взаємодії дає підстави для висновку, що проблема міжетнічних стосунків – це проблема міждисциплінарна, розв'язання якої неможливо знайти тільки завдяки одній галузі знань.

Сучасна світова психолого-педагогічна наука зараховує проблему виховання толерантності до одного з актуальних завдань формування культури міжетнічних стосунків. Адже, саме духовно-моральне виховання дітей та молоді, їх підготовка до активної, творчої, соціально значущої і міжкультурної життєдіяльності є найважливішою складовою розвитку українського громадянського суспільства і держави в цілому.

Толерантність – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, ні в якому разі не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з'ясування розбіжностей

2. Виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників – це процес формування під впливом спеціально створених педагогічних умов особистості дошкільника, здатної до свідомих характерних проявів (безкорисної турботи та чуйності; доброзичливих емоційних проявів та емпатії; рівноправного та поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій), які виявляються у спілкуванні, вчинках та спільній діяльності.

Отже, усвідомлене володіння правилами толерантної взаємодії, емоційне та ціннісне ставлення до власних і чужих почуттів, досвід терпимої і компромісної взаємодії в різних життєвих ситуаціях дадуть можливість виховати толерантну особистість дошкільника у взаємодії з оточуючими.

3. Культура міжетнічних стосунків – це якість людини, що характеризує загальний рівень її вихованості, готовність та вміння спілкуватися з представниками різних культур, здатність враховувати їхню національну специфіку, делікатність і толерантність у будь-яких ситуаціях; поважне ставлення людини до людей різних націй та рас, повага до їхньої культури, традицій, мов, історії, національної гідності; сукупність спеціальних знань та умінь, а також адекватних їм вчинків і дій, що виявляються у міжособистісних контактах та взаємодії представників різних етнічних спільностей і дозволяють швидко та безболісно досягати взаєморозуміння та згоди у спільних інтересах.

Виховання культури міжнаціональних стосунків – це високий рівень досконалості та розвитку відносин, що виявляються у міжнаціональних зв'язках різних народів. Важливо формувати у дітей дошкільного віку вміння будувати взаємовідносини у процесі взаємодії з оточуючими з урахуванням взаєморозуміння, готовності прийняти інших людей, їхні погляди, звичаї, звички такими, які є, викликати інтерес до культури інших народів.

4. Констатувальний етап роботи передбачав вивчення процесу розвитку культури міжетнічних стосунків та визначення її рівня з допомогою діагностичних методик.

Враховуючи відсутність єдиної методики визначення рівня розвитку культури міжетнічних стосунків, використовувались діагностичні методики, спрямовані на вияв особистісних якостей дитини (вже існуючі, а також модифіковані нами для дітей старшого дошкільного віку): «З якої країни гості?»; «З якої країни іграшка»; «Виявлення емоційного стану людей, зображених на картинках», «Впізнай настрій»; гіпотетичні ситуації морального вибору, сюжетно-рольові ігри.

У процесі дослідження виокремлено та обґрунтовано критерії розвитку міжетнічних стосунків дошкільників: когнітивний, мотиваційно-ціннісний та діяльнісний, охарактеризовано їх показники, описано рівні сформованості культури міжетнічних стосунків опитаних: середній, високий, низький.

Аналіз узагальнених показників засвідчив перевагу низького рівня розвитку культури міжетнічних стосунків дошкільників експериментальної (53,4%) та контрольної (50,6%) груп. Середнім рівнем охарактеризовано 34,6 % дошкільників експериментальної та 36,0 % контрольної групи. Відповідно високий рівень готовності продемонструвало 12,0% респондентів експериментальної та 13,4 % контрольної груп.

5. Метою формульованого експерименту було підвищення рівнів розвитку культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку за допомогою наступних психолого-педагогічних умов: оптимізація форм і методів виховання культури міжетнічних стосунків; організація спільної діяльності дітей, яка сприяє розвитку толерантних емоцій, формуванню досвіду толерантної поведінки: побудови взаємин дітей з педагогами на основі педагогічної підтримки; цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів і сім'ї, з метою створення толерантного виховного середовища.

Розроблена система педагогічної роботи з виховання культури міжетнічних стосунків дітей старшого дошкільного віку включала реалізацію в освітньому процесі наступних етапів: педагогічна співпраця дошкільного навчального закладу та сім'ї у формуванні міжетнічної толерантності дітей (шляхом психолого-педагогічного діагностування батьків, налагодження методичної роботи вихователів з батьками, організації спільної діяльності батьків та дітей); впровадження інноваційних педагогічних технологій (мультимедіа презентацій та елементів інтерактивного навчання); оновлення змісту виховання старших дошкільників засобами етнокультури (а саме, використання усної народної творчості, казок та народних ігор); проектування впливу культурно-освітнього середовища дошкільного навчального закладу

(збагачення предметно-розвивального середовища дошкільних закладів матеріалами полікультурного змісту).

Аналіз показників сформованості розвитку культури міжетнічних стосунків дошкільників на основі відносних показників, які диференційовано за трьома критеріями: когнітивним, мотиваційно-ціннісним та діяльнісним дав змогу виявити загальну тенденцію зростання кількості дошкільників, рівень розвитку культури міжетнічних стосунків яких визначено як високий (на 16%) в експериментальній групі. Відповідно, кількість дошкільників, охарактеризованих середнім рівнем, збільшилась на 18 %. Показники низького рівня зменшились в експериментальній групі на 34 %. Натомість у контрольній групі не виявлено подібних змін. Зокрема, показники високого рівня у контрольній групі зросли на 6 %, середнього – на 4 %, показники низького рівня зменшились на 10 %.

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи дає підстави стверджувати, що отримала підтвердження сформульована на початку дослідно-експериментальної роботи гіпотеза, обґрунтована на припущенні, яке передбачає, що ефективність виховання культури міжетнічних стосунків у дітей старшого дошкільного віку підвищиться при забезпеченні психолого-педагогічних умов: оптимізації форм і методів виховання культури міжетнічних стосунків; організації спільної діяльності дітей, яка сприяє розвитку толерантних емоцій, формуванню досвіду толерантної поведінки: побудови взаємин дітей з педагогами на основі педагогічної підтримки; цілеспрямованої і конструктивної взаємодії педагогів і сім'ї, з метою створення толерантного виховного середовища.

Отже, проведене дослідження дає можливість на якісно новому рівні вирішувати проблему розвитку культури міжетнічних стосунків дошкільників, вдосконалити систему педагогічної роботи з виховання культури толерантних відносин дітей старшого дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства: Развитие отношений ребенка в детской субкультуре. Москва: НПО «МОДЭК», 2000. 416 с.
2. Адаленко Л. Дітям про емоції. *Дошкільне виховання*. 2018. № 6. С.18-19.
3. Базовий компонент дошкільної освіти (державний стандарт дошкільної освіти) : нова редакція / наук. кер. Т.О. Пироженко; авт. кол.: О.М. Байер, О.К. Безсонова, Н.В. Гавриш та ін. Київ, 2021. 37 с. URL : https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (дата звернення: 10.09.2021).
4. Баранова Н. Толерантне спілкування. тренінг для вчителів. *Шкільному психологу усе для роботи*. 2019. №3 С. 21-27.
5. Белинская Е. П. Социальная психология личности. . Москва : Аспект Пресс, 2001. 301 с.
6. Бех І. Д. Формування у дитини почуття цінності іншої людини. *Педагогіка толерантності*. 2001. № 2. С. 19.
7. Беленька Г., Половіна О., Кондратець І. Програма «Дитина» : нові підходи й змістові акценти в дошкільній освіті. *Дошкільне виховання*. 2021. № 1. С. 14-16.
8. Білан О. І. Виховання культури поведінки у дітей дошкільного віку. Львів, 2016. 120 с.
9. Богуш А. М., Гаврин Н.В. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі : підручник для ВНЗ. Київ : Слово, 2008. 408 с.
10. Божко А.В. Засоби та методи морального виховання дошкільників. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 49 (102). С. 52-57.
11. Вербицький О. В. Методика дослідження вихованості міжетнічної толерантності старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання*

- дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. Вип. 18, кн. 1. С. 107-114.
12. Виховання в дусі миру як пріоритетний напрям роботи викладачів Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука / А.С. Дем'янчук, О.О. Марчук, Л.Б. Мельничук, О.М. Петрук. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць*. № 2(20). Рівне : РВЦ МEGУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2018. С. 21-27.
  13. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. О. Лади вір, О. П. Долинна, В. К. Котирло та ін. Тернопіль : Мандрівець, 2010. 168 с.
  14. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : методичний посібник / Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, В. Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Острианська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр ; за заг. ред. Н. Гавриш. Харків : Мадрид, 2015. 220 с. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/10041/1/2.pdf> (дата звернення: 10.09.2021).
  15. Впевнений старт : освітня програма для дітей старшого дошкільного віку / [Н. В.Гавриш, Т. В. Панасюк, Т. О. Піроженко, О. С. Рогозянський, О. Ю. Хартман, А. С. Шевчук]; За заг. наук. ред. Т. О. Піроженко. К. : Українська академія дитинства, 2017. 80 с.
  16. Выготский Л.С. Психология. Москва : Изд-во Эксмо- Пресс, 2000. 1008 с.
  17. Гавриш Н. В. Сучасне заняття в дошкільному закладі : навчально-методичний посібник / за ред. Н. Гавриш; авт. кол. : Н.В. Гавриш, О. О. Лінник, Н. В. Губанова. Луганськ : Альма-матер, 2007. 467 с.
  18. Галінська Н. Емоційні прояви дітей старшого дошкільного віку. *Психолог: Додаток до газ. «Шкільний світ»*. 2009. № 34. С.5-7.
  19. Галян О. І. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості на етапі дошкільного дитинства. *Моральна свідомість та самосвідомість особистості* : [монографія] / за ред. М. В. Савчина, І. М. Галяна. Дрогобич, 2009. С. 64-76.

20. Гасаненко Т. Теоретичні підходи до виховання дітей на засадах толерантності. *Таврійський вісник освіти*. 2011. № 4. С. 6-12.
21. Грива О. А. Виховання толерантності в дітей та молоді. *Психолог*. 2005. № 21-22. С. 3-11.
22. Грива О.А. Толерантність молоді в полікультурному середовищі: монографія. Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2007. 275 с.
23. Гуренко О. Полікультурна освіта майбутніх соціальних педагогів: теоретико-методичний аспект : монографія. Бердянськ: Видавець Ткачук О.В., 2014. 588 с.
24. Декларація принципів толерантності. *Педагогіка толерантності*. 1999. № 3-4. С. 175-180.
25. Детская практическая психология: учебник / Под. ред. проф. Т.Д. Марцинковской. Москва : Гардарики, 2004. 255с.
26. Дитина : [програма виховання і навчання дітей від 2 до 7 років / наук. кер. проекту В. О. Огнев'юк; авт.. кол. : В.Г. Беленька, О.Л. Богініч, Н.І. Богданець-Білоskalенко та ін. Київ : Вид-во Київського університету імені Бориса Грінченка, 2016. 304 с.
27. Дитина в дошкільні роки : [комплексна додаткова освітня програма / авт. кол. ; наук. кер. К. Л. Крутій]. Запоріжжя : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2011. 188 с.
28. Діти і соціум : особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш [та ін.] ; за заг. ред. Н. В. Гавриш. Луганськ : Альмамастер, 2006. 368 с.
29. Дошкільна освіта: словник-довідник: понад 1000 термінів, понять та назв / упор. К.Л. Крутій, О.О. Фунтікова. Запоріжжя: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. 324 с.
30. Енциклопедія освіти / АПН України ; головний ред. В. Г. Кремінь. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
31. Євтух В. Б., Трощинський В. В., Аза Л. О. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті: навч. посіб. Київ :

- Київський ун-т, 2003. 58 с.
32. Залановська Л. І. Аналіз дослідження компонентів міжетнічної толерантності в процесі підготовки фахівців. *Науковий вісник Мукачівського державного університету : зб. наук. пр. Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево : Вид-во МДУ, 2015. Вип. 1(1). С. 41-48.
  33. Запорожец А.В. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста. Москва : Педагогика, 1999. 173 с.
  34. Зеньковский В.В. Психология детства. Екатеринбург : АБАК-ПРЕСС, 1995. 310 с.
  35. Колесіна Т. Є. Особливості виховання дітей старшого дошкільного віку, схильних до негативних проявів у поведінці : автореф. дис. канд. пед. наук. Київ, 1997. 157 с.
  36. Конвенція про права дитини. Київ : Українська Правнича Фундація : Право, 1995. 32 с.
  37. Косенчук О. Дитина в соціумі: впроваджуємо ДКДО. *Дошкільне виховання*. 2021. № 4. С. 3-5.
  38. Кузь В.Г. Навчально-виховний комплекс «Школа – дошкільний навчальний заклад» : педагогічний ефект. Київ : Міленіум, 2001. 112 с.
  39. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка родинного виховання: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Знання, 2006. 324 с.
  40. Кукушин В.С. Воспитание толерантной личности в поликультурном социуме. Ростов н/Д: ГинГо, 2001. 404 с.
  41. Лекторский В. А. О Толерантности, плюрализме и критицизме. *Вопросы философии*. 1997. № 11. С. 46 - 54.
  42. Лозова В.І. , Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: навч.-метод. посібник для студентів вищ. навч. закладів. 2-ге вид., випр. і доповн. Харків : «ОВС», 2002. 400 с.
  43. Матвієнко О. Виховання толерантності починається з учителя. *Рідна школа*. 2015. № 8. С.15-18.

44. Мижа В. Виховання толерантності. *Директор школи. Україна*. 2005. № 1-2. С. 66-77.
45. Носов В. І. Проблеми гуманізації дошкільного виховання. *Педагогіка і психологія*. 2000. №1. С. 77–81.
46. Омеляненко В.Л., Кузмінський А.І. Теорія і методика виховання: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Знання, 2008. 415 с.
47. Освітній напрям «Дитина в соціумі» : витяг з базового компонента дошкільної освіти (нова редакція). *Дошкільне виховання*. 2021. № 4. С. 9-10.
48. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2008. 432 с.
49. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 1440 с.
50. Петрук О.М. Виховання старших дошкільників у процесі проведення бесід про мир. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ : збірник наукових праць*. № 2 (20). Рівне: РВЦ МEGУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2018. 270 с. С. 150-157.
51. Петрук О.М. Шляхи виховання дітей дошкільного віку в дусі миру. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ : збірник наукових праць*. № 2 (14). Рівне: РВЦ МEGУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2015. 470 с. С. 244- 251.
52. Поніманська Т., Козлюк О., Марчук Г. Виховання людяності. Рівне: Волинські обереги, 2012. 160 с.
53. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Київ : Академвидав, 2004. 456 с. (Серія «Альма-матер».)
54. Поніманська Т. Моральність має бути свідомою. *Дошкільне виховання*. 2013. №5. С. 9-13.
55. Соціальний розвиток дитини / Т.Поніманська, І.Дичківська, О.Козлюк, Л.Кузьмук. Київ, 2013. 88 с.
56. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» (нова редакція). У 2 ч. Ч. II. Від трьох до шести (семи) років / Аксьонова О. П., Аніщук А. М.,

- Артемова Л. В. [та ін.] ; наук. кер. О. Л. Кононко. Київ : ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2014. 452 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/programy-rozvytku-ditey/rozvitku-ditini-doshkilnogo-vikuya-u-svitinova-redaktsiyachastina-2.pdf> (дата звернення: 10.09.2021).
57. Психодіагностика толерантності личности / под. ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. Москва : Смысл, 2008. 172 с.
58. Романюк К. О. Аналіз експериментальної роботи з виховання міжетнічної толерантності дітей старшого дошкільного віку. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка* : Педагогічні науки. 2013. Вип. 112, Т. 1. С. 276-281.
59. Рубаха І. П. Любій малечі про цікаві речі : 5–6 років. Хорків : Ранок, 2009. 144 с.
60. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : в 2 кн. Київ : Освіта, 1996. Кн. 1. 304 с.
61. Северина Л. В. Особливості розвитку і виховання дитини у 6 років. Харків : Торсінг, 2020. 64 с.
62. Синиця О. Толерантність як складова соціальної компетентності дошкільника. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2011. №7. С. 8-12.
63. Скрипник Н. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку. Умань:ПП Жовтий, 2011. 182 с.
64. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ : монографія / Н. Гавриш, О. Рейпольська та ін.; за заг.ред. О. Рейпольської. Київ – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 280 с.
65. Степанов Є П. Формування культури міжетнічних відносин у студентської молоді : навч.-метод. посіб. зі спецкурсу для студ. пед. спец. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 157 с.
66. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді : загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ : Всеукраїнський фонд «Добро», 2006. 43 с.

67. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. Київ : Рад. шк., 1977. 670 с.
68. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 207-400.
69. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. школа, 1980. Т. 4 1977. С. 7-390.
70. Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу: методичні рекомендації / Т. О. Пірожено, С. О. Ладивір, К. В. Карасьова та ін.; за ред. Т. О. Піроженко. Київ–Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 120 с.
71. Терпимость, толерантность, взаимодействие. URL: <http://www.krugosvet.ru/> (дата звернення: 20.10.2021).
72. Титаренко Т. М. Такие разные дети. Київ : Рад. шк., 1989. 144 с.
73. Титов Е. В. Если знать, как действовать. Москва : Просвещение, 1993. 103 с.
74. Уолцер М. Про толерантність / пер з англ. М. Лупішко. Харків : РА-Каравела, 2003. 148 с.
75. Урунтаева Г. А. Практикум по дошкольной психологии. Москва : Академия, 2008. 304 с.
76. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 «Дошкільна педагогіка». Рівне, 1999. 209 с.
77. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. 512 с., ил.
78. Шульга М. Етнофор. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра: Генеза, 1996. С. 79.

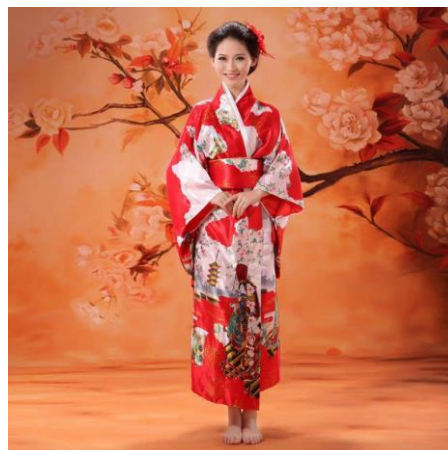
ДОДАТКИ

Додаток А

Дидактична гра «З якої країни гості?»

Україна

Китай

Японія

Казахстан

Монголія

Нігерія

Індія

Додаток Б

Дидактична гра «З якої країни іграшка?»

Україна

Японія

Китай

Америка

Україна

Африка

Додаток В
Модифікована методика
«Визначення емоцій дитини за мімікою та пантомімікою»

Радість

Сум

Страх

Подив

Злість

Додаток Д

Консультація для вихователів

«Формування толерантних якостей особистості у дітей старшого дошкільного віку»

Виховання толерантності сьогодні є однією з найважливіших проблем.

Останнім часом часто виникають дискусії про толерантний світ, так званий світ без насильства і жорстокості, в якому головною цінністю є єдина у своєму роді і недоторканна людська особистість.

Актуальність проблеми толерантності пов'язана з тим, що сьогодні на перший план висуваються цінності і принципи, необхідні для загального виживання і вільного розвитку особистості. Тому у своїй роботі ми прагнемо сформуванню у дітей моральні цінності, які є найважливішими показниками цілісності особи, здатної створити власне уявлення про свій майбутній життєвий шлях.

На сучасному етапі розвитку суспільства виникла необхідність формування культури толерантності у підростаючого покоління, розпочинаючи вже з дошкільного віку.

Формування цієї найважливішої якості відбувається вже в дитинстві в умовах сім'ї і освітніх установ, триває упродовж усього життя з розвитком освіти.

Визначення слова «толерантність»:

В іспанській мові – здатність визнавати відмінні від своїх власної ідеї і думки;

У французькій мові - відношення, при якому допускається, що інші можуть думати або діяти інакше, ніж ти сам;

В англійській мові - готовність бути терпимим, поблажливим;

В китайській мові - дозволяти, приймати, бути по відношенню до інших великодушним;

В арабській мові - пробачення, поблажливість, м'якість, милосердя, співчуття, прихильність, терпіння, схильність до інших;

В українській мові – терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань є умовою стабільності та єдності суспільств, особливо тих, які не є гомогенними ні у релігійному, ні в етнічному, ні в інших соціальних вимірах.

Ідеї, узяті за основу:

- Відноситися до оточення з повагою.
- Ніколи не думати, що Ваша думка важливіше думки іншої людини.
- Не нав'язувати свою думку іншим, її можна просто висловити.
- Потрібно пам'ятати, що кожен вільний вибирати свій імідж і стиль, свої звички і пристрасті (у рамках пристойності).
- Уміти бачити цінність і самобутність культури кожної нації.

У рішенні завдань формування толерантності особлива роль відведена дошкільній освіті і вихованню як початковому етапу в моральному розвитку дитини. Терпимість, повага, прийняття і правильне розуміння культур світу повинно прищеплюватися вже в ранньому віці, в дитячому саду.

Відноситися з повагою до представників різних національностей є невід'ємною умовою толерантного виховання, і ми вихователі, повинні довести до свідомості дітей те, що люди рівні у своїх гідностях і правах, хоча і різні за своєю природою. Період дошкільного дитинства дуже важливий для розвитку особистості дитини: упродовж усього дошкільного періоду інтенсивно розвиваються психічні функції, формуються складні види діяльності, закладаються основи пізнавальних здібностей.

Основні принципи:

1. Принцип суб'єктивності. Вимагає опори на самостійну активність дитини, стимулювання її самовиховання, свідомої поведінки в стосунках з іншими людьми.

2. Принцип адекватності. Вимагає відповідності змісту і засобів виховання, орієнтований на реальні стосунки, що складаються між дітьми, батьками, педагогами.

3. Принцип позиції рефлексії. Припускає орієнтацію на формування у дітей усвідомленої стійкої системи стосунків до значимої для неї проблеми, питання, що проявляються у відповідній поведінці і вчинках.

4. Принцип індивідуалізації. Припускає визначення індивідуального підходу при вихованні свідомості і поведінки.

5. Принцип створення толерантного середовища. Вимагає формування в дитячому саду гуманістичних стосунків, що ґрунтуються на праві кожного мати своєрідне відношення до довкілля, самореалізацію в різних формах.

Принципи змісту роботи:

1. Комплексно - тематичний підхід до планування.
2. Особовистісно - орієнтована взаємодія учасників освітнього процесу.
3. Інтеграція освітніх галузей.
4. Використання форм роботи з дітьми, що відповідають віковій групі.
5. Забезпечення емоційного і практичного компонентів етнотолерантності.
6. Побудова предметно - розвиваючого середовища з урахуванням сучасних вимог.

Форми виховання толерантності:

Для того, щоб робота по вихованню толерантності у дітей старшого дошкільного віку була плідною, необхідно задіяти великий спектр заходів і різних видів діяльності дітей старшого дошкільного віку.

Спектр заходів і різних видів діяльності дітей старшого дошкільного віку:

- 1) проведення свят, і інших масових форм, з метою знайомства дітей з культурою і традиціями свого народу і народів світу; театралізована діяльність

дітей старшого дошкільного віку за сценаріями, в основі яких казки народів світу;

2) сюжетно-ролеві ігри дітей старшого дошкільного віку, основною метою яких є освоєння і практичне застосування дітьми способів толерантної взаємодії;

3) народні рухливі ігри;

4) проведення народних свят, наприклад таких як "Масниця, " Різдво" відповідно до народного календаря;

5) вивчення народних свят найближчих країн-сусідів;

6) знайомство дітей з традиціями народів різних країн;

7) з традиціями святкування Нового Року, 1 травня, 1 квітня в різних країнах;

8) ігри-зайняття, які створені на матеріалах різних казок, з метою рішення проблем міжособової взаємодії в казкових ситуаціях;

9) складання казок і історій самими дітьми; інсценування казок.

Звичайно, формування толерантності відбувається поступово, тому що усі діти різні: одні доброзичливі, активні, інші сором'язливі, треті замкнуті, у кожного свої індивідуальні здібності і особливості.

На занятті використовуються різноманітні методичні прийоми:

1. Ігри і ігрові вправи, спрямовані на:

– розвиток умінь невербального спілкування : «Вгадай», «Улюблений казковий герой»;

– розвиток почуття близькості з іншими дітьми: «Ласкаве ім'я», «Компліменти»;

– розвиток умінь, спрямованих на розпізнавання почуттів інших людей: «Море хвилюється»;

– гармонізацію усвідомлення свого імені, прізвища: «Як можна нас назвати по-різному», «Вгадай, хто це?»;

– розвиток уміння дотримуватися дистанції в спілкуванні «Стоять і сидять»;

- розвиток уміння розуміти настрій оточення: «Що можна зробити для друга»;
- регулювання своєї поведінки: «Витримана людина»;
- прояв почуття милосердя, співчуття до інших людей: «Сонечко милосердя», «Добрий лісник».

2. Обговорення і програвання ситуацій (проблемних ситуацій), спрямованих на практичне застосування навичок культурної поведінки в грі, на зайнятті, в громадських місцях, на уміння виражати співпереживання і співчуття дорослим і одноліткам.

3. Етюди і вправи спрямовані на:

- на виховання гуманних і доброзичливих стосунків між дітьми: «Подарунок»;
- виховання поваги до людей різних національностей і рас: «Спиною один до одного», «Хоровод дружби».

4. Використання художнього слова: віршів, прислів'їв і приказок, оповідань зарубіжних авторів і казок народів світу.

5. Використання наочних посібників: сюжетних картин, фотографій, ілюстрацій до казок, малюнків, схем і карт.

6. Продуктивний вид діяльності - малювання, на теми: «Автопортрет», «Я і мій настрій», «Моє ім'я», «Діти планети Земля».

7. Допоміжний прийом - слухання музики, дитячих пісень, національної музики різних народів.

Робота з дітьми:

- Бесіди
- Проекти
- Конструювання
- Відео перегляди
- Екскурсії
- Цільові прогулянки
- Фольклорні і тематичні свята

- Театралізовані вистави

Але ця робота може звестися нанівець, якщо педагог не врахує співробітництво з сім'єю, яка передбачає досягнення спільних цілей у вихованні, вироблення адекватних реагувань на процес соціального і емоційного розвитку дитини.

Відомо, що існує багато сімей, де просто не наділяється належної уваги вихованню дітей, а інколи ігноруються повністю. Всі непорозуміння у стосунках дорослого з власною дитиною починаються від небажання зрозуміти і поступитися. Так нерозуміння дитячої психології нерідко спричиняє неслухняність дітей, призводить до конфліктів у сім'ї. У таких випадках, коли виникає потреба полаяти дитину, роботи це необхідно тактовно, щоб не принизити її гідність. Тобто, виявити толерантність та повагу до власної дитини, що сприятиме формуванню у дитини зразка такої поведінки.

Завдання, які мають виконувати педагоги освітнього закладу для підвищення ролі сім'ї у формуванні толерантних взаємостосунків:

1. Підвищення загальної педагогічної і психологічної культури батьків та обізнаності, щодо основних принципів толерантності.
2. Налагодження толерантних взаємостосунків між педагогом і батьками, між батьками і дітьми, між іншими членами родини.
3. Використання батьками безконфліктних конструктивних виховних засобів впливу на дитину.

Різні види роботи:

просвітницька робота (розширити обізнаність батьків про поняття і характеристики «толерантності»): пропаганда принципів толерантності, виготовлення інформаційних стендів, ознайомлення зі спеціальною літературою, організація тематичних круглих столів, обговорення, бесіди і т.п.);

профілактична робота (сформуванню усвідомлення важливості виховання даної якості, розвиток толерантного ставлення батьків до

оточуючих): дні відкритих дверей, участь у благодійних акціях, розповсюдження пам'яток для батьків, спільна праця батьків, педагогів та дітей, ділові ігри, направлені на корекцію інтолерантної поведінки, батьківські збори;

роз'яснювально- навчальна робота з батьками (ознайомлення з методами налагодження толерантних стосунків): семінари із використанням соціально-психологічних тренінгів із вправлінням побудови різних способів компромісного та терпимого рішення життєвих ситуацій, ознайомлення з прийомами активного і ефективного слухання, з методами заохочення та допустимого покарання, проведення індивідуальних консультацій).

Отже, для повноцінного процесу виховання толерантних стосунків у дошкільників має відбуватися зміна позиції педагогів у стосунках із сім'єю від інформативної діяльності до партнерства і співпраці в різних видах взаємодії з метою створення толерантного середовища, де реалізуються потреби дитини в рівноправних і справедливих взаємостосунках з дорослими та однолітками.

Поради педагогам щодо формування толерантних якостей особистості

В основу роботи педагогів по розвитку міжособових стосунків як основи формування толерантності у дітей дошкільного віку мають бути покладені нові підходи до розвитку і виховання дітей, особово - орієнтована модель спілкування з ними. Важливий діалог, тоді у дитини формується толерантність - довіра до дорослого, партнерські відношення з ним.

Треба змінити обстановку в дитячому саду, наблизившись, на скільки це можливо, до домашніх умов.

Створення емоційного мікроклімату в групі.

1. **Обов'язково встановіть особистий контакт з дітьми:**

- звертайтеся по імені;
- займайте позицію на рівні очей дитини;

- використайте тактильний дотик (проте пам'ятаєте, що коли ви гладите дитину по голові або кладете руку на її голову, це викликає у окремих дітей негативні реакції, навіть стресові стани).

2. Намагайтеся вислуховувати дітей до кінця, якщо навіть у вас мало часу. Прагніть не перебивати дитину. Проаналізуйте свою поведінку.

- Чи завжди ви здатні дослухати дитину до кінця?
- Чи не виникає бажання її перебити?
- Чи не ловите ви себе на думці, що те, про що говорить дитина, це неважливо, дурниці?

- Простежте, чи не ведете ви під час висловлювань дитини внутрішню полеміку з нею, виражаючи це в міміці і жестах.

3. Стежте за власною мовою. Пам'ятайте, що вона - відображення вашої особи. Проаналізуйте власну мову:

- виключіть зі своєї мови окрики, різкі інтонації, які негативно впливають на дітей, викликаючи емоційний дискомфорт;
- зверніть увагу на інтонацію, пам'ятайте, що вірно розставлені інтонаційні акценти впливають на якість сприйманої інформації і на загальний психологічний мікроклімат;
- постарайтеся позбавитися від слів – «паразитів» («ну», «значить», «загалом» і так далі).

4. Пам'ятайте, що дитина дошкільного віку є істотою невербальною, тому уся інформація краще засвоюється нею не через слова, а через стосунки. Намагайтеся використати такий немовний прийом взаємодії з дітьми, як «демонстрація розташованості»: спокійна увага, посмішка, контакт очей, підбадьорюючі жести, ласкавий дотик, погладжування.

5. Організуючи спілкування з дітьми, прагніть зрозуміти їх настрій. Розвивайте педагогічну спостережливість. Простежте: в якому настрої прийшла дитина в ДНЗ; чи розповідає вона іншим дітям про свій емоційний настрій, почуття?

6. Частіше посміхайтесь дітям в процесі взаємодії з ними, це сприяє сприятливому психологічному мікроклімату. Простежте за собою:

- як часто ви посміхаєтесь дітям;
- чи здатні ви сміятися разом з дітьми;
- як часто ваше обличчя виражає втому і турботу.

7. Вчіться бачити себе з іншої сторони:

- частіше аналізуйте власну діяльність;
- прагніть ставити себе на місце дитини;
- розвивайте здатність визнавати свої помилки в спілкуванні з дітьми.

8. Спілкуючись з дітьми, використовуйте такі прийоми педагогічної дії, як навіювання і переконання. Для переконання вам необхідно:

- бути самому переконаним в тому, про що ви говорите;
- ясно і зрозуміло викладати аргументи дітям;
- проявляти витримку і терпіння.

Застосовуючи настанову, вам необхідно говорити в максимально наказовому тоні і при цьому виразно дивитися в очі дитині.

9. Особливо уважно віднесіться до своєї поведінки, манер, жестів. Пам'ятайте, що діти дошкільного віку наслідують.

10. Обирайте правильну тактику поведінки в спілкуванні з дітьми, вирішуючи конфліктну ситуацію. Пам'ятайте: ви не маєте професійного права ображатися на дітей. Намагайтеся оцінювати вчинок, дію, яку вчинила дитина, а не її особа. Покажіть, що ви невдоволені вчинком, але самі позитивно відносьтеся до дитини. Уникайте наступних прийомів, що допомагають уникнути дитячих сварок, бійок:

- вимог («не заважайте», «перестаньте сваритися»);
- покарань (поневіряння іграшки, ізоляції від колективу);
- оцінки, які несуть в собі характер іронії («ну я так і знала, що це зробив знову Петров»);
- обурення («ви тільки подивіться, що ви наробили!»);

- передбачаючої негативної оцінки («від тебе ніколи нічого хорошого не дочекаєшся!»);
- питань до дітей: «Хто зруйнував будову»? «Хто ударив?».
- спробуйте вирішити конфлікт в доброзичливому тоні, не підвищуючи голос. Дайте зрозуміти дитині, що якщо ви її караете, то це не означає, що змінилося ваше колишнє відношення до неї («Я думаю, що ви самі спробуєте зрозуміти, хто з вас винен»);
- з'ясування мотиву несправедливого відношення дитини до свого однолітка («Чому ти так поступив?», «Розкажи, як це сталося»);
- роз'яснення («Я вам зараз розповім, що сталося»).

11. Умійте аналізувати процес спілкування. Спробуйте знайти причини помилок у взаємодії з дітьми. Це можуть бути:

- нерозуміння психологічної ситуації, настрою дітей;
- недостатня саморегуляція;
- невідповідність вашого стилю спілкування, вашій індивідуальній атмосфері в групі дітей, рівню взаємовідносин, що склався, в групі;
- механічне копіювання стилю спілкування колег.

Важливо пам'ятати, що формування у дітей позитивного толерантного відношення до усіх людей повинне ґрунтуватися на засвоєнні моральних норм і правил поведінки. Ця робота повинна ґрунтуватися на матеріалі казок, оповідань, творів художньої літератури.

Ми живемо в багатонаціональній в країні, тому в дітях важливо виховувати толерантне відношення до інших народів, їх культури і традицій. Дітей необхідно знайомити з традиціями, фольклором, предметами народного - прикладного мистецтва, міфами і легендами інших народів. Таким чином, розширювати можливості залучення дітей до загальнолюдських цінностей, робити їх доступнішими, відчутнішими і емоційно забарвленими.

Додаток Е

Рекомендації для батьків з формування толерантних якостей особистості дошкільника

1. Дайте зрозуміти вашій дитині, що ви її приймаєте такою, якою вона є. Намагайтеся вживати такі вирази як: «Ти найулюбленіший», «Я тебе люблю будь-кого», «Яке щастя, що ти у нас є».

2. Пам'ятайте, що кожне ваше слово, міміка, жести, інтонація, гучність голосу несуть дитині повідомлення про її самоцінність. Прагніть створити у вашої дитини високу самооцінку, підкріплюючи це словами: «Я радію твоїм успіхам», «Ти дуже багато що можеш».

3. Зверніть свою увагу на те, що батьки, які говорять одно, а роблять інше, з часом випробовують на собі неповагу з боку дітей.

4. Перш ніж почати спілкуватися з вашою дитиною, постарайтеся зайняти таке положення, щоб бачити її очі. У більшості випадків вам доведеться сісти навколішки.

5. У спілкуванні з дитиною приділяйте велику увагу невербальному (немовному) спілкуванню. Так, замість того, щоб категорично сказати слово «не можна», спробуйте використати ледве помітний жест, погляд або міміку.

Сказати, нічого не кажучи, - це найбільше мистецтво виховання, яке свідчить про істинний і глибокий контакт між батьками і дітьми. Намагайтеся виявляти своє відношення до поведінки дитини без зайвих пояснень і моралі.

6. Прагніть виявляти повну зацікавленість до дитини в процесі спілкування. Підкреслюйте це кивком, вигуком. Слухаючи її, не відволікайтеся. Сконцентруйте на ній усю увагу. Надавайте їй час для висловлювання, не квапте її і не підкреслюйте своїм зовнішнім виглядом, що це вже вам нецікаво.

7. Не говоріть своїй дитині того, чого б ви їй насправді не бажали. Пам'ятайте, що багато з тих установок, які вони отримують від вас, надалі визначають їх поведінку.

8. У спілкуванні з дітьми пам'ятаєте, що дитина має право голосу у вирішенні якої-небудь проблеми. Тому намагайтеся радитися з нею, а не приймайте рішення тільки самі.

9. Дотримуйтеся принципів рівності і співпраці з дітьми.

10. Не допускайте, щоб ваша дитина знаходилася наодинці зі своїми переживаннями. Знайдіть час і зверніться до неї: «Я бачу, що тебе щось турбує», «Я бачу, що тебе хтось засмутив», «Розкажи мені, що з тобою».

11. Використовуйте різноманітні мовні формули (прощання, вітання, вдячності) в спілкуванні з дітьми. Не забувайте уранці привітати дитину, а увечері побажати їй «добраніч». Вимовляйте слова з посмішкою, доброзичливим тоном і супроводжуйте їх тактильним дотиком. Обов'язково, хоч за маленьку послугу, зроблену дитиною, не забувайте подякувати їй.

12. Намагайтеся адекватно реагувати на вчинки дітей:

- постарайтеся зрозуміти дитину і з'ясувати, що ж стало спонукальним мотивом для її дій;
- спробуйте вникнути в її переживання;
- оцінюйте не особу дитини, а дію, яку вона вчинила. Наприклад, дитина розбила чашку і тут же можна почути: «Ах ти негідник, знову розбив чашку!». Найбільш доречним було б таке висловлювання: «Синоку, ти розбив чашку. Ти не порізався? Принеси мені, будь ласка, віник і совок, і ми разом приберемо осколки». А щоб це не повторилося, цей інцидент можна використати як навчання, сказавши дитині: «Я думаю, чашка розбилася тому, що ти її неправильно тримав»;
- дайте зрозуміти дитині, що незалежно від вчинку, ви до неї відноситеся позитивно;
- не порівнюйте дитину з іншими дітьми.

13. Намагайтеся не вживати в мові такі фрази, які надовго залишаються у свідомості дитини: «Я зараз зайнятий (а)», «Скільки разів я тобі говорила!», «Вічно ти у все лізеш», «Що б ти без мене робив».

14. Для того, щоб правильно організувати взаємовідносини з дітьми в процесі спілкування, прагніть долати:

- бар'єр зайнятості (ви постійно зайняті роботою, домашніми справами);
- бар'єр дорослості (ви не відчуваєте переживання дитини, не розумієте її потреби);
- бар'єр «виховних традицій» (ви не враховуєте ситуації виховання, що змінилися, і рівень розвитку дитини, намагаючись продублювати педагогічні дії своїх батьків);
- бар'єр «дидактизму» (ви постійно намагаєтеся повчати дітей).

15. Удосконалюйте комунікативні уміння ваших дітей:

- для розвитку уміння уважно слухати, не перебивати співрозмовника, нагадуйте їй: «Спочатку послухай, що говорять інші, а потім говори сама»;
- якщо дитина забуває говорити мовні формули етикету (вітання, прощання, вдячності), то побічно нагадаєте їй про це;
- для розвитку уміння встановлювати контакт із співрозмовником запропонуєте дітям ігрову ситуацію: «Давайте говорити один одному компліменти»;
- для розвитку уміння спілкуватися без слів запропонуєте їм ігри «Через скло», «Іноземець», «Розкажи вірші руками». Спробуйте 15 хвилин спілкуватися за допомогою міміки і жестів;
- для розвитку уміння розуміти настрій і почуття іншого запропонуєте дитині простежити за ким-небудь з родичів. Запропонуєте дітям ігри «На що схоже настрій?», «Намалюй свій страх і переможи його»;
- для розвитку у дітей почуття емпатії (співпереживання) використовуйте сюжети казок. Спробуйте дізнатися у дітей: казка - це добре або погано? Що хорошого в казці? Чи є хороші герої? Назви. Чи погані? Намагайтеся читати і завжди обговорювати казки.

Запропонуйте дітям вигадати:

а) казка по-новому (за основу береться стара казка, але героїв можна наділити протилежними якостями);

б) салат з казок (з'єднуються декілька казок в одну);

в) продовж казку або придумай новий кінець.

Головне завжди пам'ятати, що виховувати не означає говорити дітям хороші слова, наставляти і научувати їх, а передусім самому жити по-людськи. Формування толерантності кожен повинен розпочинати з самого себе. У формуванні толерантності у дітей старшого дошкільного віку велике значення має розвиток уміння розуміти почуття і стан інших людей, здатність співпереживати і співчувати, уміння спілкуватися з однолітками. Прищеплюючи дітям уміння міжособового спілкування, необхідно одночасно удосконалювати ці ж уміння у педагогів і батьків.

Додаток Є

Дидактичні ігри

Дидактична гра «Зустрічаємо гостей».

Дидактичне завдання – закріплювати знання дітей про традиційну народну культуру, диференціювати уявлення про різні етнічні спільноти, правила національного етикету. Виховувати культуру спілкування.

Ігрові дії: залежно від етнічної приналежності гостя вітати його рідною мовою, сервірувати стіл, пригощати традиційними національними стравами.

Матеріал: ляльки у національних костюмах, посуд, муляжі національних страв.

Дидактична гра «Хто знає більше «чарівних» слів по-...»

Дидактичне завдання. Закріплювати навички володіння рідною (національною) мовою з використанням «чарівних» слів: спасибі, будь ласка, вітаю та ін. Виховувати культуру спілкування.

Ігрові дії: передаючи м'яч по колу, діти називають слова різними мовами.

Перше коло – усі ввічливі слова українською, друге – польською, третє – англійською тощо.

Гра: «Хто у якій країні живе»

Мета: закріпити назви країн, населення цих країн, формувати розуміння, що на світі багато різних країн.

Матеріал: м'яч.

Хід гри.

– Давайте згадаємо мешканців різних країн. Я підкидатиму м'яч і називатиму країну, а ви повинні будете назвати жителів цієї країни. Хто живе в Америці? – Американці. Хто живе в Польщі? – Поляки. Хто живе у Японії? – Японці. Хто живе у Китаї? – Китайці. Хто мешкає в Україні? – Українці. Хто живе у Грузії? – Грузини. Хто живе у Англії? – Англічани. Хто мешкає в Іспанії? – Іспанці. Хто живе у Вірменії? – Вірмени. Хто мешкає в Азербайджані? – Азербайджанці.